

みんなのデジタルリポジトリ

国立民族学博物館学術情報リポジトリ National Museum of Ethnology

ХХ зууны Монголчууд /2/ :
Социалист Монголын улс
төрийн амьдрал

メタデータ	言語: ru 出版者: 公開日: 2009-04-28 キーワード (Ja): キーワード (En): 作成者: メールアドレス: 所属:
URL	https://doi.org/10.15021/00001396

Думаагийн Содном

1 Эх орон эндээс эхэлдэг.	7 Ю. Цэдэнбал гуайд алдаа байсан уу?
2 Би Санхүүгийн техникумд оров.	8 Ардчилсан хөдөлгөөний эхлэл.
3 Би Эрхүү хотод сурахаар явлаа.	9 Хүнд үе.
4 Монгол улсын Сангийн сайд.	10 “Ю.Цэдэнбалын тойрон хүрээлэгчид” гэгчид.
5 Их өр.	11 “Алдагдсан он, жилүүд”.
6 Ю. Цэдэнбал гуайг халлаа.	

1 Эх орон эндээс эхэлдэг.

Конагая Юүки (цаашид **КЮ**): За, бидний урилгыг хүлээн авч хүрэлцэн ирсэн явдалд бид маш их баяртай байна. Монгол улсын Сангийн сайд, Төлөвлөгөөний комиссын дарга, Сайд нарын Зөвлөлийн дарга, МАХН-ын ТХ-ны Улс төрийн Товчооны гишүүн зэрэг МАХН болон Монголын төрийн өндөр албан тушаалыг олон жил нэр төртэй, үр бүтээлтэй хашиж явсан Думаагийн Содном тантай уулзаж байгаа энэ завшааныг ашиглан Монгол улсын нийгэм, улс төр, эдийн засгийн амьдралтай холбоотой асуудлуудаар чөлөөт ярилцлага хийх сонирхолтой байна. Энэ удаагийнхаа ярилцлагыг таны бага насны дурсамжаас эхэлбэл ямар вэ? Та хэдэн онд, хаана төрсөн болон өөрийн аав, ээж, ах эгч, дүү нарынхаа тухай ярьж өгнө үү?

Думаагийн Содном (цаашид **ДС**): За, та бүхэнтэй уулзаж байгаадаа би баяртай байна. Монголын Алтан говь-Дорноговь аймгийн Баянмөнх (одоогийн Өргөн сум) сумын нутагт “Аргалын уул” нэртэй хайрхан бий. Энэ уулын хойд зүгт байдаг Гарамын гол хэмээх жалганы дунд хэсгийн баруун талд баруун хойноос зүүн өмнө зүг дамнан орж ирсэн жижиг толгодын энгэрт байдаг “Илийн бууц” гэж нэрлэдэг намаржаанд 1933 онд миний бие эцэг, эхийн насан идэрт хувь тохион мэндэлсэн юм.

Төрсөн энэ бууцаа би 1968 онд ээжээрээ заалгаж авсан юм. Ээж минь зааж өгөөгүй бол би төрсөн бууцаа мэдэхгүй үлдэх байсан байж магадгүй. Ээжийн минь зааж өгсөн тэр бууц, гэрийн буурь дээр очих бүрийд “Эх орон эндээс эхэлдэг” гэсэн бодол өөрийн эрхгүй төрдөг билээ. Өндийхэд минь дэмжиж, хазайхад минь түшиж өндийлгөсөн нутгийн бор толгод, элс, шороо минь, тэнд ургадаг тачир боловч тансаг ургамал, таана хүмүүлийн үнэр даанч сайхан. Ивээл халамжиндаа багтааж, бага залуу насанд минь түшиг болж, эгэл жирийн амьдрал, хүнлэг сайхан сэтгэлээрээ үлгэрлэсэн

нутгийн ард иргэд, ахан дүүс нарынхаа агуу ач тусыг мартахын аргагүй.

Би яг төрсөн өдрөө мэддэггүй юм. Тэр үед шинээр төрж байгаа хүүхдийг бүртгэж байсангүй. Ээжийн хэлснээр баримжаалж байгаад хожим 7-р сарын 14-нд төрсөн гэж бүртгүүлээд “Төрсний гэрчилгээ” авсан билээ. Миний дээд өвөг болох Цоовгой гэдэг баруун монголын Ханхөхий нэртэй газар олон жил цэргийн алба хааж байгаад тэндээс эхнэр авч нутагтаа ирсэн гэдэг юм. Тэр хоёр нэг хүүдээ Цэдэн гэдэг нэр хайрлажээ. Энэ Цэдэн нь “Бөгтөр” хэмээх хочтой байсан бөгөөд Жаргал, Охин, Ханд нэртэй гурван охинтой болжээ. Жаргалын нөхрийг Гомбо гэдэг байж. Тэр хоёр Цэвэг, Сосор нэртэй хоёр охин, Гончиг нэртэй хүүтэй байж. Тэд нарын үр, удам болох олон хүн одоогийн Өргөн сумын нутагт амьдарч байна.

Жаргалын Цэвэг нь анхандаа Жамъян, дараа нь Самдан нэртэй нөхөртэй байж. Тэр хоёр хоёулаа сахил хүртсэн лам хүн байсан бөгөөд улс төрийн хилс хэргээр цаазлуулсан юм гэнэ билээ. Бидний эмээ ээж Цэвэг 9 хүүхэд төрүүлж өсгөсөн билээ. Дандиа, Дэндэв, Маам гэсэн гурван банди, Дулмаа, Бор, Баламцоо, Дуламсүрэн, Долгорсүрэн, Дүгэр гэсэн зургаан охинтой байж. Тэд нарын ихэнхийг нь би мэддэг юм. Түүнээс Дандиа 1, Дэндэв 11, Маам 3, Дулмаа 8, Баламцоо 2, Дуламсүрэн 6, Дүгэр 7 хүүхэдтэй байж. Дорноговь аймгийн одоогийн Өргөн сумын зүүн талын нутагт, ялангуяа Аргал уулын ойролцоо аж төрж буй айлуудын ихэнх нь “Өндөр” хочтой байсан. Дэндэв болон түүний дүү Дуламсүрэн нарын хүүхэд, ач, гуч нар байгаа юм. Бидний эцэг Чойжамц 1905 онд, эх Думаа 1902 онд төржээ. Тэд нар хорьдугаар зууны яг босгон дээр төрж, аав минь 40-өөд он хүртэл, ээж минь 1973 онд хүртэл амьдарсан юм. Би бол бүр шинэ мянганы шинэ зууныг үзэж амьдарч байгаа азтай хүн. Миний дурсамж яриа бол бүтэн нэг зууны Монголын амьдралын түүхийг товч хамарч байгаа юм шиг сэтгэгдэл төрж магадгүй. Монгол хүний дундаж наслалт тийм урт биш боловч бас ч чамлахааргүй уртсаж, цаашид хэмжээ чансаагаараа нэмэгдэх сайхан ирээдүй бий.

Миний ээжийг Думаа, аавыг Чойжамц гэдэг байсан. Миний аав олны дунд “Аргалын уулын Алтан Чой” гэдэг нэрээр алдаршсан хүн байж. Тэр хоёр ханилан суугаад төрүүлж өсгөсөн хүүхдүүд нь бол :

- Должинсүрэн - 1923
- Бяхар - 1925-1943
- Жамсран - 1927-1994
- Дондов - 1929-1985
- Бадарч - 1931-1999
- Жамсран - 1930-1992
- Содном - 1933

- Цагаан - 1936

Миний охин дүү Цагаан бид хоёр одоо амьд байна. Бидний эмээ ээж маань 92 настайдаа 1971 онд бурхан болсон билээ. Намайг бага байхад бурхан болсон Чойжамц аавынхаа гарал үүсэл, амьдралын замналыг нь цагийн эрх, нөхцөл байдлаас болоод тодорхой мэдэж чадаагүйдээ харамсаж явдаг юм. Түүний эгч нь Рэгзэдмаа, дүү нар нь Дамбийням, Зундуй, Дуламсүрэн, Дамдинжав, Чимэд гэдэг хүмүүс байв. Миний ах Бадарчийн бичиж үлдээсэн дурсамжаас үзвэл бидний аав Дорноговь аймгийн Сайхандулаан сумын хүн юм билээ. Түүний эхийг Цэрэн гэдэг байж. Цэрэнгийн ах Наваан лам хүн байсан бөгөөд Баянмөнхийн хийдэд суухаар ирэхдээ Цэрэнгийн охин Рэгзэдмаа, хүү Чойжамц нарыг Сайхандулаанаас авч иржээ. Удалгүй Цэрэн нь тэднийхээ хойноос ирж, тэндээ суурьшаад Чүлтэм гэдэг хүнтэй гэр бүл болсон аж. Бидний өвөг эцэг Дэндээцэвээн лам хүн байсан юм гэнэ билээ гэж миний ах Бадарч өөрийн дурсамждаа бичсэн байдаг юм.

Миний аав Баянмөнх суманд олонд нэртэй, аливаад авхаалжтай, сэргэлэн хүн байсан гэдэг юм. Манай нутгийн хамгийн сүрлэг сайхан уулын нэрээр түүнийг “Аргал уулын Алтан Чой” гэж олон түмэн дууддаг байж. Монголын төрийн нэртэй зүтгэлтэн Сономын Лувсан гуай манай аймгийн Дэлгэрэх сумын хүн билээ. С.Лувсан гуай миний аавтай танил байж. “Хааяа бид нар даалуу тоглодог байсан. Наймаа хийж панз үсэргэдэг сэргэлэн сайхан хүн байсан юм шүү” гэж тэр миний аавын тухай дурсан ярьдаг байж билээ. Монголын дотоод гадаад нөхцөл байдал эдрээтэй байсан 1930-аад оны үед манай төр, засаг улс орныхоо аюулгүй байдлыг хамгаалах үйлсдээ, тухайлбал, гадаад тагнуулын үйл ажиллагаанд хил хязгаарын нутгийн иргэдийн идэвхи чадалтай хэсгээс дайчилан оролцуулдаг байж. Тэр үед Японы милитарист цэрэг Хятадыг эзэлсэн, Өвөрмонголын нутагт байрласан арми нь манай улсын аюулгүй байдалд заналхийлж байсан учир эх орноо хамгаалах хэрэгт Монголын иргэд чадах хирээр зүтгэж байжээ.

Ээж маань “Аав чинь нэг биш удаа олон цөөн хоногоор хаана ямар зорилгоор нь мэдэгдэхгүй явж байгаад ирдэг байсан. Хаана ямар хэргээр явах, яах гэж байгаагаа надад хэлдэггүй байсан боловч хил давж тусгай даалгавар биелүүлэх ажилтай юм гэдгийг нь би гадарладаг байсан. Тэр тухай хэнд ч юу ч ярьж болдоггүй байсан юм” гэж байж билээ. Бодвол миний аав наймаа хийх, мал эрэх, хамаатан садантайгаа уулзах зэрэг шалтаг олж, Өвөр Монголын нутагт очиж, тэндээс мэдээлэл олох, ялангуяа хил орчмын нутагт байх цэргийн холбогдолтой мэдээлэл цуглуулах үүрэг гүйцэтгэдэг байсан байх. Эцэг маань хамгийн сүүлд 1940 оны үед “Түргэн ирэхийг хичээнэ, удаж ирэхэд хүрч болзошгүй.

Хүүхдүүдээ халамжлаарай!” гэж захиж хэлээд явжээ. Тэгээд эргэж ирээгүй гэдэг юм.

1945 онд дайн дууссаны дараа урд зүгээс маш олон цэрэг буцаж ирж байсныг би мэддэг юм. Тэр үед манай нутгаас сураггүй алга болсон нилээд хэдэн хүн буцаж ирж байлаа. Үүнээс хойш ч буцаад ирж л байлаа. Би аавыгаа багадаа Жоожоо гэж дууддаг байсан юм. Ээж бид хоёр Жоожоо маань буцаад ирэх байх гэж их горьдож байлаа. Ээж бид хоёрын горьдлого 1960-аад оны үед тасарсан гэж болно. Аавын дүү Зундуй гэдэг хүн байлаа. Зундуй ах мөн дөчөөд оны эхэн үед алга болоод 1945 онд буцаад ирж байсныг би сайн мэдэх юм. Зундуй ах 1960-аад оны үед миний төрсөн ах Бадарчид нэг түүх ярьсан байдаг юм. Чойжамц ах нь хамгийн сүүлд явахынхаа өмнө дүү Зундуйтайгаа хөдөө уулзаад “Дахин хил давж явах үүрэг авлаа. Чи миний оронд явж нэг үүрэг гүйцэтгээд ирэхгүй юү. Орондоо итгэлтэй хүн явуулахыг зөвшөөрч байгаа юм” гэж ярьж байжээ. Тэгэхэд Зундуй ах түүний оронд явж чадсангүй. Харин сүүлд тэр бас дайчлагдаад хил давж ажилласан юм билээ. Ингэж явахдаа баригдаж хэцүү эрүү шүүлтэд орж, зовж зүдэрсэн бөгөөд нас гайгүй боловч миний мэдэхээр бие сайнгүй, нэг ч шүдгүй болсон хүн байж билээ. 1959 онд Зундуй ах надад “Аав чинь Өвөр Монголын нутагт очиж, мэдээ олж ирэх даалгавартай яваад баригдаж, шоронд хоригдож, олон хэцүү эрүү шүүлтийг давж чадсан юм. Тэгээд тэр нутагт Япон цэргүүдийн дарга нарын уналгын агт морьдыг хариулах үүрэг гүйцэтгэдэг болоод байж. Ийм үүрэг гүйцэтгэж байхдаа хоёр нөхрийн хамт оргож нутгийн зүг зугтсан байна. Олон хоног явж ядарсан тэд нар Монголынхоо хилийн ойролцоо ирээд амарч байгаад дэрсэн дотор унтчихсан юм байж. Энэ үед нь тэднийг тэр нутгийн хүн харж, мэдээ өгснөөр барьж авсан байна. Баригдсан газарт эрүү шүүлт болоход аав чинь бүх бурууг өөртөө авч буудуудсан байна. Энэ бүхнийг би хил давж явахдаа мэдсэн боловч ярьж болохгүй гэсэн тангарагтай байсан тул чамд болон бусад хүнд хэлдэггүй байсан юм. Одоо ч гэсэн тийм. Гэхдээ чи мэдэж авах ёстой. Юмны нарийн учрыг ойлгох насны хүн болсон учир чамд хэлж байна. Мэдэж ав. Гэхдээ цааш яриад байх хэрэггүй биз” гэж ярьсан юм.

Зундуй ахын ярьсныг бодсоор яваад 1980-аад оны үед би Нийгмийг аюулаас хамгаалах яаманд (хуучин нэрээр Дотоод яам –ред.)хандаж аав Чойжамцынхаа холбогдолтой баримт бичиг байдаг эсэхийг шалгаж өгөхийг хүссэн юм. Тэндээс “Манай архивт танай аавын тухай материал байхгүй” гэсэн хариу ирсэн юм. Гэтэл сүүлийн үед манай зарим сонин манай аавын тухай сонирхолтой материал хэвлэдэг болов. Тухайлбал:

1. “81-р суваг” сонины 1998 оны 35, 36 дугаарт “Эх орончийн цагид” нэртэй буланд Дорноговь аймагт байгаа бэлтгэл комиссар Батын Санжаа

нэрээр бичсэн нийтлэлд: “Эх орныхоо тусгаар тогтнолын төлөө хилийн шугамын цаана хэдэн арван эрчүүд харь оронд тагнуулын үүрэг гүйцэтгэж ирсэн. Тэдний заримаас дурьдахад хуучин төрийн үед Сайд нарын Зөвлөлийн дарга асан Думаагийн Содномын эцэг ”Аргалын уулын Алтан Чой” буюу Чойжамц гэж хүн байгаад эх орныхоо даалгавраар гадаадад ажиллаж Япон цэргүүдтэй буудалцсаар эх орныхоо хил дээр ирэнгүүт, Монголынхоо тэнгэрийг харлаа одоо боллоо хэмээн хэдэнтээ хэлээд шархадсан өөрийгөө буудаж үхсэн түүхтэй” гэжээ.

2. Мөн сонины 1999 оны № 07,08 дугаарт Дорноговь аймгийн Хатан булаг сумын Мааньтын Цэрэндорж гэдэг хүний хураангуйлан хураангуйлж, сийрүүлсэн нийтлэлд: “Эх орончийн хатан зүрх зогсохгүй. Монголын алдарт буурлууд, тагнуулууд эх орны төлөө үнэнчээр зүтгэж явсан. Би сониноор дамжуулж, хойт үеийн үр хүүхэддээ нэгийг үлдэг, бодог гэж “Аргалын уулын Алтан Чой”-гийн тухай бичсэн. Чойжамц хэмээх хүн говь нутагтаа хэний ч сэтгэл татам сайхан эр. Уул нутаг нь Дундговь аймгийн Гурван сайхан сумын хүн. Дорноговь аймгийн Баянмөнх сумын Думаатай сууж өөр шигээ бие бялдартай, хүнлэг сайхан сэтгэлтэй хэдэн хүүтэй болсон. Тухайн үедээ эх орны даалгавар биелүүлж яваад баригдаад, бяр тэнхээ зааж шоронгоос оргон зугатаж яваад Монголынхоо торгон хил дээр ирээд баригджээ. Тэр баригдахдаа “Монгол нутгийнхаа хөх тэнгэрийг харлаа, одоо боллоо. Би Японы самурай нарын гарт үхэхгүй!” гэж хэлээд зүрхэндээ хутгалж насан эцэс болсон цогтой эх оронч билээ. Хүү нь аав шигээ биерхүү хүн бөгөөд сүүлд Монгол улсын Сайд нарын Зөвлөлийн дарга болсон Содном билээ!” гэж бичсэн байв.

3. “Маш нууц” сонины 1999 оны № 39, 40 дугаарт Р.Мөнхтөр гэдэг хүн миний эцэг Чойжамцыг яах аргагүй Монгол эх орныхоо өмнө гавъяа байгуулсан буурлуудын нэг мөн гээд насан өөд болсон тухай нь дээрх сонингуудад гарч байсан материалтай ижил утгатай зүйлүүдийг бичээд намайг эцгийнхээ нэрээр овоглоогүйн учрыг асуусан байдаг юм.

Энэ сонингуудад гарч байсан материалуудаас харахад миний аав эх орныхоо төлөө тэмцэж явсан шударга иргэн байсан, эх орныхоо төлөө амиа өгсөн эцгээрээ бид бахархаж, ярьж бичиж байх ёстой гэсэн итгэл үнэмшлийг төрүүлсэн юм. Ээж маань хүүхдүүдээ өөрийн нэрээр “Думаагийн” гэж овоглож байсан нь тухай үедээ яах аргагүй зөв шийдэл байсан байх.

2000 онд Монгол улсын иргэний паспортыг солиход би өөрийгөө Алтан Чой овогт Думаагийн Содном гэж бүртгүүлээд, аавынхаа нэр, цолоор овоглох болсон юм даа.

Би Монголын Батлан хамгаалах яам, Тагнуулын төв газар болон

Хязгаарын цэргийн газрын архиваас аавынхаа тухай материалыг олоогүй юм. Бас тухайн үед Монголд байрлаж байсан Оросын цэргийн ангийн архиваас ч ийм материал олоогүй. Ингэж миний эрэл мухардалд орсон билээ. Бид улсынхаа архивыг бүрдүүлэх, бүрэн хадгалах, хамгаалахад зохих ёсоор анхаардаг байвал төр нь иргэнээ мартахгүй, иргэд нь эцэг эх, ах, дүү, садан төрлөө алдахгүй мэдэж байх нөхцөлийг бүрдүүлж байх юм байна.

2 Би Санхүүгийн техникумд оров.

КЮ: Та хэдэн онд бага сургуульд орсон юм бэ?

Д С: Миний бага, залуу нас жинхэнэ сайхан Монгол хүмүүсийн дунд өнгөрсөн юм. Миний ах нараас Дондов, Бадарч, бага Жамсран ахыг айлд өргүүлсэн учир гэртээ том Жамсран ах, Цагаан бид гурав үлдсэн юм. Би ээжийгээ Умаа гэж дууддаг байлаа. Бид нар хоорондоо гайхалтай эвтэй, бие биендээ халамж анхааралтай амьдарцгааж байлаа.

Би 1942 онд бага сургуульд орсон юм. Намайг бага сургуульд сурах болсноор манай гэр Баянмөнх сумын төвд нүүж ирэв. Том Жамсран ах Улаанбаатар хотод Цэргийн сургуульд суралцахаар явж, гэртээ миний охин дүү Цагаан бид хоёр Умаатайгаа үлдэж байлаа. Тэр үед Зөвлөлт-Германы дайн явагдаж байсан үе шүү дээ. Тэр үед Зөвлөлтийн улаан армид туслах хөдөлгөөн өрнөж, манай нутгийн ардууд адуун сүргээсээ хамгийн сайныг нь сонгож зөвлөлтийн армид бэлэглэж байсныг би мэдэх юм. Монголчууд бүгдээрээ дулаан хувцас, үнэт эдлэлүүд, мөнгө төгрөг, хоол хүнс гээд байгаа бүхнээ Зөвлөлтийн армид бэлэг болгон өгч байлаа. Монголын ард түмний бэлэглэсэн хөрөнгөөр санхүүжүүлж, танкийн болон нисэх онгоцны тусгай анги, бүлэглэлийг зохион байгуулж, манай нам, төрийн удирдагчид, хөдөлмөрчдийн төлөөлөгчид фронтод хүргэн өгөх ажлыг зохион байгуулж байсан билээ. Баянмөнх сумын төвийн ойролцоо хэдэн орос цэрэг зээр агнаад, түүнийгээ машинд ачуулж байсныг би санадаг юм. Бодвол фронтод явуулж байсан байх. Би тэр орос цэргүүд дээр хааяа очдог байлаа. Тэд нар бидэнд зээрийн махаар хийсэн котлет өгдөг байсан юм. Сонгино, сармис хийсэн болохоор бидний өдөр бүр гэртээ иддэг хоолноос өөр сонин гоё амттай байсан биз. Бид нар хүүхдүүд тэд нар дээр дахин дахин очиж котлет иддэг байв. Амьдралдаа анх удаа орос хүний нүүр харж, орос хүний хийсэн хоол идэж байсан маань тэр юм.

Манай Бяхар ах 1943 онд уушигний хатгаа авч нас барсан юм. Тэр үед шинжлэх ухааны эмнэлэг манай нутагт сул байсан болохоор эмчилж чадаагүй юм. Миний ээж биднийг сургуульд сургахыг чармайсаар байлаа.

Тэр үед ээж маань сургуульд галчийн ажил хийж амьдрал залгуулж байлаа. Бидний хэнд нь ч малаа хариул, сургуулиа хойшлуул гэж хэлээгүй юм. Бидний хамгийн том ах Бяхарыг 18 настай байхдаа нас барахад ээж маш их гашуудаж, заримдаа ухаан нь орж, гарч байсныг би одоо тод санадаг юм. Бид нар ээждээ санаа зовж, өрөвдөж, зовлонг нь нимгэлэх аргаа олж ядаж байсан даа. Тэр ах маань амьд байсан бол одоо ная дөхсөн өвгөн байх байж.

Сургуулийн зуны амралтаар би Дэндэв ахынд очиж мал хариулдаг байлаа. Тэднийд миний аавын үлдээсэн хэдэн адуу байсан юм. Эмээ ээж Цэвэг маань бас тэднийд байсан болохоор бид тэднийд очих нь зүйн хэрэг юм л даа. Би тэмээ гэдэг амьтныг багадаа хариулдаг байсан болохоор энэгшин хайрладаг болсон юм. Өглөө эрт тэмээн сүргээ бэлчээрт гаргаад, өдөржин дэргэд нь байж, үд хирд гэртээ ирж цай уугаад, буцаж орой нар жаргах үед хотлуулдаг байлаа. Бие жижиг байсан болохоор хээр мориноосоо буучихвал буцаж мордох гэж бөөн ажил болдог байлаа. Тэгээд том чулуу эсвэл өндөр эрэг хайж явж олоод түүн дээрээ гарч байж дөрөөгөө дөрөөлж мориндоо морддог байж билээ. Тэр үеийнхэний малаа байнга дагаж хариулдаг байсан уламжлал одоо байхгүй болсон шиг байна. Түүнийг сэргээх нь их чухал юм шүү. Монгол улс тэмээгээ өсгөж хамгаалж чадвал Монголынхоо төдийгүй, хүн төрлөхтний түүхэнд үнэлэгдэх буянтай үйлстэн болж болно гэж хэлмээр байна. Дэлхийд хоёр бөхтэй ба ганц бөхтэй гэсэн төрлийн тэмээ байдаг ба хоёр бөхтэй тэмээ нь Монгол, Хятад, Казахстан улсад л байна. Өөр газар байхгүй, устаж үгүй болжээ.

Намар болж сургуулийн зуны амралт дусахад эцэг эхчүүд түлш, аргал ачсан тэмээн цуваан дээр хүүхдүүдээ суулгаад сумын төвд хүргэж ирдэг байж билээ. Говийн аймаг, сумын төвд амьдарч байгаа хүмүүс аргалаа нөөцөлдөг учир өвөл гал алдах аюул байдаггүй нь гайхалтай шүү. Дэлхийн дайн болж хаа нэгтэй хол газар гамшиг нүүрлэж байсан ч манай Баянмөнх сумынхан урлаг уран сайхантай байсан юм шүү. Аймгийн клубын (хожим аймгийн соёлын ордон гэж нэрлэх болсон – ред.) уран сайханч Юндэн гэдэг хүн манай суманд ирж байсныг би сайн санаж байна. Тэр ирэхээрээ кино гаргаж үзүүлдэг байлаа. Тэр үеийн кино дуугүй байсан болохоор Юндэн гуай гарч байгаа киноны үйл явдлыг өндөр дуугаар уран сайхнаар тайлбарладаг байв. Юндэн гуай ер нь маш олон юм чаддаг хүн байлаа. Тэр олон янзын хөгжим тоглохын зэрэгцээ, дуу дуулна, шүлэг уншиж, ерөөл, магтаал хэлдэг байв. Одоогийнхоор бол нэг хүний сайн театр байсан юм. Түүнийг дагаад сумын төвийнхөн хүүхэд, томцуул бүгд инээж, хөгждөг байв. Баянмөнх суманд аятайхан улаан тоосгон байшинд “Улаан булан” байрладаг байв. Тэр улаан тоосгон байшин модон шалгүй,

таазных нь оронд эрэн даавуу татсан байж билээ. Сумын сайн дурын уран сайханчид заримдаа жүжиг тоглодог байлаа. Сумын төв дээр мандолин тоглодог хүн цөөнгүй байсан юм. Тэд нар нийлээд жижигхэн концерт тоглоно.

Миний багш Гүнсэнноров сайн зохион байгуулагч, сайн сурган хүмүүжүүлэгч бөгөөд хүмүүсийг хөгжөөж, эргэн тойрондоо сайхан уур амьсгалыг бий болгож чаддаг ухаалаг чадвартай хүн байв. Нэг удаа манай сумын “Улаан булан”-д Монголын дуурийн урлагийн оргил болсон “Учиртай гурван толгой” дуурийг хэрхэн тоглосон тухай жаахан хэтрүүлэгтэй ярьж хүмүүсийг хөгжөөж байсныг нь би тодхон санадаг юм. “ Учиртай гурван толгой дуурийг тоглоно гэсэн зарлал хөдөө нутагт тарж, хүмүүс сумын Улаан буланд цугларчээ. Гэтэл тайзны хөшиг нээгдэхгүй удсан юм байх. Хүмүүс хүлээж ядаад

-Та нар тоглолтоо хурдалж үз! Үнээ саах болчихлоо! Тугал бяруу эхтэйгээ нийлэх гээд байна!” гэж шаарджээ. Гэтэл тайзны хөшигний завсраар Улаан булангийн эрхэлгч толгойгоо цухуйлгаж байгаад

-Манай хөгжимчид ирж амжихаа байжээ. Мандолин хөгжимтэй дууриа тоглох боллоо! гэжээ. Үзэгчид дургүй байсан боловч өөр хөгжим байхгүй тул мандолинтай дуурийг үзэхээр зөвшөөрчээ. Ингээд дуурь эхлээд амжилттай явж, үзэгчид идэвхтэй оролцож байжээ. Юндэнг аянаас буцаж ирэхийг Балганы даалгавраар хүлээж байгаа хоёр аймхай эр дуулах аяа дуулж дуусгаад, Юндэнг цохиж унагах үзэгдэлд орох болсон байна. Гэтэл жүжигчид байраа буруу эзэлсэн буюу тайзны нэг талд Юндэн, нөгөө талд тэр хоёр аймхай зэрэгцээд зогссон учир Юндэнгийн оронд нөгөө нөхрийнхөө толгой руу говийн хүүхдүүд хонь хурганд явахдаа барьдаг модон шилбүүрээр цохиж гэнэ. Гэтэл үзэгчдийн дундаас нэг өвгөн :

-Ээ халаг минь. Буруу хүнээ цохичихлоо шүү дээ, чи. За одоо яая гэхэв, ойч ойч! гэж чанга хэлжээ. Тэгээд тайзны нөгөө талд зогсож байсан Юндэн эргэлдэж, эргэлдэж унажээ. Тэр хүчтэй унасан тул бөөн тоос манараад явчихжээ. Дуурийн тоглолт амжилттай болж, хүмүүс инээдэм наадам болсоор тарж явжээ!” гэж. Ийм түүхийг манай багш өөрөө тэр дуурьт тоглож байгаа юм шиг шогтойгоор ярьж хүмүүсийг хөгжөөж байсныг би сайн санадаг юм.

Санаа сэтгэлээр гайхамшигтай нийлж, амьдарч чаддаг жинхэнэ хүнлэг сайхан хүмүүсийн дунд маш тайван, амгалан амьдралын орчин нөхцөлд миний бага нас өнгөрсөн юм. Тэр үед би лимбэ үлээж сурсан, бас дуу дуулдаг байлаа. Мэддэг бүх дуугаа лимбэдээд тоглочихдог байж билээ. 1945 оны намар аргал ачсан тэмээн дээр суугаад, сумын төв очиж сургуульдаа орохоор явж байхдаа лимбээ үлээж байгаад үдэш болоход тэмээн дээрээ унтаад, лимбээ унагаж, гээчихсэн юм. Түүнээс хойш

лимбэтэй болж чадалгүй явсаар олон жилийн дараа нэг удаа лимбэ бариад үлээж үзсэн чинь дуу оруулах байтугай, лимбэнээс дуу гаргаж чадахгүй болсон байж билээ. Би лимбээ гээчихээгүй, эсвэл өөр лимбэтэй болж чадсан бол түүнийг тоглох сонирхол их байсан болохоор сайн лимбэчин болох байсан ч юм билүү, бүү мэд. Тэр үед лимбэнээсээ ердөө салдаггүй байж билээ. Би бас сайн зураг зурдаг байлаа. Хүүхэд хөгжим тоглох, зураг зурах, дуу дуулах авьяастай, түүндээ сонирхолтой, өөрөө оролдож байгааг эцэг эх нь ажиглавал тэр авьяасыг нь хөгжүүлэхэд их анхаарах хэрэгтэй юм билээ. Орчин үед нөхцөл боломж илүү сайн учир “хүүхдийн авьяасыг хөгжүүлэх, дэмжихэд юуг ч битгий хайрла!” гэж хүмүүст хэлмээр юм билээ.

Би өөрийн охин Надя, хүү Толя хоёрыгоо хөгжим тоглуулж сургах санаатай төгөлдөр хуур болон аккордион хөгжим авч, багш хөлсөлж үзсэн боловч тэр хоёр маань сонирхолгүй, сонсгол сайнгүй байсан учир аяндаа орхисон юм. Миний ач охин Наташа /Надягийн охин/ хөгжим тоглох, дуулах авьяасаар хомс боловч хөгжмийг сайн ойлгодог юм. Харин ач охин Дарь-Эрдэнэ /Толягийн охин/ маань сонсгол сайтай, хөгжим тоглож сурах дур сонирхолтой, авьяастай учир 2000 оноос багш авч, төгөлдөр хуур хөгжим сургаж байна. Сайн сурах сонирхол, бас авьяас байгааг нь харж, сайхан ая тоглохыг нь сонсоод эхнэр Вера бид хоёр баярлаж суудаг юм. Манай ураг төрөлд хөгжим тоглож, зураг зурж чаддаг буюу урлагийн хүмүүс байх ёстой. Хөгжим тоглож, дуу дуулж, зураг зурж явдаг хүмүүс хүнлэг, бусдад сайнаар нөлөөлж чадах талаараа илүү байх шиг санагддаг юм. Ямар боловч тийм хүмүүс гоо сайхны таашаал сайтай байдаг юм.

КЮ: Та цаашид урлагийн чиглэлээр сургуульд суралцах хүсэлтэй байсан юм уу?

Д С: Тийм гэж хэлж болох байх. Би Дорноговь аймгийн Баянмөнх сумын бага сургуулийг 1946 онд төгслөө. Миний ах “том” Жамсран ах намайг урлагийн сургуульд оруулахаар Улаанбаатар хот руу аваад явлаа. Хот явахын өмнө нэг ийм хөгтэй явдал болсон юм. Манай нутгийн Балдандорж гэдэг хүү бид хоёр бага сургуулиа хамт төгсөөд, аймгийн төвд ирсэн юм. Би Улаанбаатар явж сургуульд орох, Балдандорж аймагтаа үлдэх хүсэлтэй байв. Гэтэл аймгийн дарга Цагаан, бид хоёрыг, хоёр ээжийн хамт өөрийнхөө өрөөнд дуудаж оруулаад, намайг аймгийн сургуульд үлд, Балдандоржийг Улаанбаатар явж сургуульд ор гэж хэллээ. Ингээд бид хоёр уйлаад, манай ээж нар гуйгаад сууцгааж байтал азаар тэр өрөөнд нэг хүн орж ирэв. Тэр хүн биднийг хараад: -Энэ хүүхдүүд юу болоод уйлж байна? гэж асуулаа.

Аймгийн дарга түүнд учир явдлыг тайлбарлаж байна. Тэгтэл нөгөө том биетэй хүн:

-Энэ хүүхдүүдийг өөрсдийнх нь саналаар хуваарил! гэж хэлээд гараад явчихлаа. Ингэж миний Улаанбаатар явж суралцах асуудал шийдэгдэж байлаа. Тэр өрөөнд биднийг уйлцгаагаад байж байхад орж ирсэн том биетэй хүн бол Дорноговь аймгийн МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга Чойжамц гэдэг хүн байж. Сүүлд 1970-аад оны үед Чойжамц гуай МАХН-ын Төв Хорооны Хянан Шалгах Хороонд ажиллаж байхад нь би энэ түүхийг түүнд ярьвал огт санахгүй байж билээ. Бидэндээ бол амьдрал шийдсэн том асуудал байж л дээ. Би түүнд талархал илэрхийлэхэд Чойжамц гуай “хэн нэгэн хүн чамд тус болсон бол түүнийг их, бага гэлгүй мартахгүй явах эр хүний сайн чанар юм шүү!” гэж хэлж байсан билээ. Намайг сурлагаараа арай илүү гэж аймгийн дарга аймгийнхаа сургуульд үлдээхээр зүтгэж байсан юм байж. Миний багын анд Балдандорж маань Дорноговь аймагтаа үлдэж, сүүлд далаад оны үед “аймгийн аврага малчин” цол хүртэж мандаж явсан билээ. Бид хоёр уулзах бүрийдээ багынхаа амьдралыг ярих дуртай байж билээ. Тэр маань 90-ээд оны эхээр бурхан болсон билээ. Балдандоржийн эхнэр Галя олон сайхан охидуудтайгаа Өргөн сумандаа амьдарч байгаа. Ямаа голдуу олон малтай хангалуун амьдардаг, ажилсаг сайхан хүмүүс байдаг юм.

1946 оны намар би ачааны машинд олон хүнтэй хамт сууж, зам зуураа “Жанжин Чойр” гэдэг газар замын буудалд нэг хоноод Улаанбаатарт ирж байлаа. Сайн машин, сайн жолооч таарч замдаа сааталгүй, хурдан явж ирсэн юм. Бид нар одоогийн “Баян зүрх” товчооны орчим байсан модон гүүрийг (Туул голын гүүр –ред.) гараад бүгд машинаас бууж, шороо тоосонд дарагдсан нүүр гараа угаацгааж билээ. Говийн хүн анх удаа урсгал усыг хараад “Хайран ус! Урсаад дуусчихдаггүй юм байхдаа?” гэж гайхаж байлаа. Улаанбаатар хотод ирээд Жамсран ах минь намайг урлагийн сургуульд оруулна гээд бид хоёр хотоор явлаа. Тэгээд бид хоёр тийм сургууль олж чадаагүй байж байтал миний нагац ах Маам :

-Миний сурсан сургууль ойрхон байна. Чи тэнд сур! гээд намайг Санхүү эдийн засгийн техникумд оруулчихлаа.

Намайг тоо бодлого, хэл бичгийн шалгалтаа өгсний дараа техникумын багш Цэрэн намайг нэг өдөр дуудаж уулзаад

-Чи жаахан хүүхэд байна. Нэг насаар өсч ядаж 17 нас хүрч байж ажил хийж эхэлбэл зүйтэй учир бэлтгэл ангид сур! гэж хэлэв. Ингээд Бэлтгэл ангид сурч нэг нас нэмэгдэхийг хүлээх тэр жил би тоо бодлого, хэл бичгийн хичээлийг давтахын зэрэгцээ гол хийдэг ажил маань ээждээ захидал бичих ажил болсон юм. Санхүүгийн техникумын захирал Зул, багш Цэрэн, Түмэн, Тагар, Дашаа, Дулмаа, Дэжидмаа нарын олон сайн

багш нар хожим “Монгол улсын гавъяат багш” болцгоосон билээ. Манай Зул багш хожим Барилгын яамны орлогч сайдаар олон жил ажиллаж байв. Манай сургуулийг төгсөгчдөөс алдар гавъяатай олон хүн гарсан билээ.

Зөвхөн миний сурч байх үед суралцаж байсан Б.Явуухулан, Ц.Гайтав хоёр Монголд төдийгүй, алдар нэртэй яруу найрагчид, уран зохиолын их мастерууд болсон билээ. Тавь жараад оны үед Ц.Гайтавыг МАХН улс төрийн чиглэлийн уран зохиолд их дайчилж байлаа. Хэрэв Ц.Гайтав маань одоо үе шиг чөлөөт уран бүтээлч байсан бол олон сайхан бүтээл бичиж туурвих байсан байх.

Б.Явуухулангийн зохиолуудад орчин үед ая зохион шимтэн дуулж, шүлэг, найраглалуудыг нь их уншиж байна. Монголчууд түүнийг “Дорнын их яруу найрагч” гэж өргөмжилдөг юм. Би тэр аугаа их хүнтэй хамт сурч, нэг үед амьдарч явсан боловч тэр үедээ анхаарч ухаараагүйдээ хожим харамсах сэтгэл төрдөг юм. 1981 оны 12-р сарын 17-ны өдөр Монголын зохиолчдын хорооны дарга С.Удвал гуай намайг зохиолчидтой уулзах уулзалтанд урьж, “Монголын нийгэм, эдийн засгийн асуудлаар ярилцъя!” гэсэн санал тавьсан юм. Тэр үед би Улсын төлөвлөгөөний комиссын даргаар ажиллаж байсан болохоор мэдээлэл ихтэй байж. Би аль болохоор дэлгэрэнгүй мэдээлэл өгч, хэтийн бодлогоор төлөвлөж байгаа зүйлээ илэн далангүй ярьж билээ. Тэр уулзалтын төгсгөлд “Монголын шилдэг яруу найраг” номын эхний хуудсан дээр нь 22 зохиолч гарын үсгээ зураад надад дурсгасныг би өдгөө нандин зүйл болгон хадгалж байдаг юм. Тэр өдөр Б.Явуухулантай уулзсан эцсийн өдөр бөгөөд түүнээс авсан ганц гарын үсэг нь тэр номон дээр байдаг юм.

Санхүүгийн техникумд надаас нэг ангийн хожуу сурч байсан Мясүрэн, Цэвэлсүрэн нар урлагийн байгууллагад насаараа ажиллаж алдар цуутай хөгжмийн зохиолч, жүжигчид болцгоосон билээ.

1946 онд би анх удаа Улаанбаатар хотод ирж байхдаа 13 настай байж. Маам ахынд анх удаа төмстэй хоол идсэнээ мартдаггүй юм. Газар амтагдсан хачин муухай юм байж билээ.

3 Би Эрхүү хотод сурахаар явлаа.

Ичинхорлоогийн Лхагвасүрэн (цаашид **ИЛ**): Та хэдэн онд Санхүүгийн техникумыг төгссөн бэ?

Д С: 1950 онд би “Төсөвт байгууллагын нягтлан бодогч” гэсэн мэргэжлээр Санхүүгийн техникумыг төгслөө. Санхүүгийн техникумд орсон жилээсээ эхлээд төгсөх хүртлээ 4 жил сургуулийнхаа дотуур байранд амьдарлаа. Амьдрах ухаан, хүмүүсийн дунд биеэ авч явах ухаанд сурах

амьдралын анхны их сургууль маань санхүүгийн техникум, түүний дотуур байрны амьдрал болсон юм. Намайг бага сургуульд орсон 1942 оноос манай аймгийн сургуулиудад шинэ кирилл үсэг зааж эхэлсэн юм билээ. Тийм учир би монгол бичиг заалгаагүй бөгөөд өөрөө оролдож жаахан уншдаг болсон, сайн бичиж, уншиж чаддаггүйдээ санаа их зовдог билээ. Би техникумынхаа бэлтгэл ангид суралцаад 1947 оны зун Баянмөнх сумандаа очиж амраад намар нь Умаа, Цагаан хоёртойгоо Улаанбаатарт ирж техникумдаа ээжийгээ санах зовлонгүй суралцах болоод 1950 онд төгссөн юм.

Тэр намар Умаа Улаанбаатарт ирэхдээ Баянмөнх сумын төвд байсан бор гэрээ орхиод ирсэн юм. Буцаж очихоор бодож байсан боловч чадаагүй юм билээ. Тэр гэр минь ингэж үрэгдэж алга болсон юм. Тэр гэрт үлдсэн миний пянз тоглуулагч, түүний арын нүхэнд дөрвөлжин шугамтай зузаан дэвтэр дотор аавын минь ганц фото зураг байсан нь алга болж, олдохгүй болсонд одоо би их харамсаж явдаг юм.

Нар шаргалтаж ээсэн нэ сайхан орой баруун урд зүгээс их холоос морьтой хүн давхин ирж явахыг хараад Умаа минь “Аав нь ирж явна шүү!” гэж хэлж билээ. Бид нар аавыгаа баяртай угтаж байж билээ. Тэгж ирэхдээ аав тэр зураг, болон пянз тоглуулагчийг авчирж өгснийг би мартдаггүй юм. Аавын минь дугуй хээтэй торгон дээлтэй, ташаагаа тулж тухлан суусан тэр сайхан зураг олддогсон бол хамгийн үнэт нандин зүйл байхсан билээ. Гурав, дөрвөн Монголын хуучин дууны пянзтай тэр пянз тоглуулагч сэргээгдэхгүйгээр алга болсон нь ойлгомжтой. Ингэж аавыг минь дурсгах биет жаахан зүйл алга болсон билээ. Барагцаагаар 8x12 /см/ хэмжээтэй аавын минь тэр фото зураг Баянмөнх сумын аль нэг айлын зургийн жаазны ар, авдар савны ёроолд тохиолдлоор хадгалагдаад үлдчихсэн байдаг болов уу? Гэж заримдаа горьддог юм.

Санхүүгийн техникумыг төгсөөд би Сангийн яаманд ажиллахаар хуваарьлагдсан юм. Тэр үед зураг зурдаг маань их хэрэг болов. Сургууль төгсөгчдөд зориулсан хүлээн авалтад Сангийн яамны сайд Дэмчигийн Моломжамц, яамны боловсон хүчний дарга Дангаа нар ирлээ. Дангаа гуай тэр хүлээн авалт дээр намайг дуудаж сайд Д.Моломжамцад танилцуулаад :

-Энэ хүүхэд зураг сайн зурдаг юм. Бид яамандаа авахаар шийдсэн. Манай яамны ханын сонинг гаргаж байг! гэж хэлж байв. Би ингэж аз түшиж Сангийн яаманд ажилд орж байв. Ер нь зураг зурах, дуу дуулах, хөгжим тоглох гэж оролдож байсан минь миний амьдралд аз жаргал авчирж байв. Би Монгол улсын Сангийн яамны алтан босгыг алхан орж байснаас хойш хагас зуун жил өнгөрчээ. Тэнд би хамгийн анх Хянан байцаах газарт байцаагчийн ажил хийж эхэлсэн юм. Мишиг гэдэг хүнийг дагаж

Улаанбаатар хотын оёдлын үйлдвэрт баримтын шалгалт хийхэд оролцлоо. Санхүүгийн хяналт шалгалтын ажилд хамгийн анх удаа оролцсон минь тэр юм. Энэ ажил надад сонин биш, уйтгартай санагдаж билээ. Энд би дөрвөн жил ажилласан юм.

Энэ хооронд ЗХУ-д явж суралцах хүсэл өдрийн бодол, шөнийн зүүд болж байлаа. Арван жилийн 2-р сургуулийн оройн ангид 3 жил суралцаж 1953 онд төгсөөд 10 жилийн боловсролтой болж байлаа. Долоо хоногийн 6 өдөр нь өглөө 9 цагаас оройн 5 цаг хүртэл Сангийн яамандаа ажлаа хийгээд, 6 цагаас оройн 12 цаг хүртэл оройн 10 жилийн сургуульд суралцаж байв. Оройн 10 жилийн сургууль төгссөн тэр жилээ ЗХУ-д суралцах элсэлтийн шалгалтанд орохыг хүссэн боловч сайд Д.Моломжамц гуайд орос хэлний шалгалт өгөөд уначихлаа. Түүнээс хойш нэг жилийн дараа 1954 оны намар Эрхүү хотын Санхүү, эдийн засгийн дээд сургуульд суралцах хуваарь аваад хэсэг нөхдийн хамт Эрхүү хотыг зорин галт тэргээр гарч байлаа. Би ЗХУ-д суралцах элсэлтийн шалгалтаа өгч дуусаад Зүүнбаянд нисэх онгоцоор очиж Умаагаа аваад Улаанбаатарт буцаж ирж байлаа. Умаа бид хоёр анх удаагаа нисэх онгоцонд сууж байгаа минь энэ билээ. Би Эрхүү явах болсон учир Умаа маань Дорноговь аймгийн Зүүнбаянд нефтийн үйлдвэрт ажиллаж байсан том ах Жамсран ахтай хамт байхаар тэнд очсон байсан юм. Ингээд би Эрхүү хот явлаа. Суудлын галт тэрэгний бүтэн цуваанд хэдэн зуун залуучуудтай хөөрч дуулж бужигнаж явсаар хоёр хоногийн аялал дуусч Эрхүү хотод ирлээ.

Эрхүү хотын Санхүү, эдийн засгийн дээд сургууль биднийг хамгийн тохилог дотуур байрандаа суулгаж, сурч амьдрах бүхий л нөхцлөөр хангаж өгсөн билээ. Бид нар хичээлийн гадуур сургуульд зохиогддог олон нийтийн ажилд идэвхтэй оролцдог, орос оюутнуудтай дотно найзалдаг, түүний ачаар богино хугацаанд орос хэлийг сайн сурсан билээ. Би орос дуу дуулах дуртай байв.

Эрхүү мужийн сайн дурын уран сайханчдын фестивалд хоёр удаа оролцож шагналт байранд орж шагнуулсан медаль миний хамгийн гоё нандин зүйл болсон юм. Нэг удаа миний дуулсан монгол, орос хоёр дууг Эрхүүгээс зориуд Монголын радиогоор нэвтрүүлсэн бөгөөд түүнийг Умаа маань сонссоноо надад захиандаа бичиж, надтай уулзсанаас ялгаагүй юм болсон гэж ярьдагсан. Би сургуулийнхаа ханын сонинг гаргадаг, баярын үед сургуулийнхаа барилгыг чимэглэх ажлыг хийдэг байв. Бас волейболын тоглолтуудад бүгдэд нь оролцдог байв.

Эрхүү хотын Санхүү эдийн засгийн дээд сургуулийг олон монгол хүн төгссөн юм. 1934-1938 онд хамгийн анх Ю.Цэдэнбал гуай энэ сургуулийг төгссөн юм билээ. Түүнээс хойш Монгол улсын Сангийн яамны сайдын албан тушаалыг янз бүрийн үед хашиж байсан Д.Моломжамц, Ц.Молом,

С.Бямбажав, Д.Содном нар энэ сургуулийг төгссөн байгаа юм.

4 Монгол улсын Сангийн сайд.

КЮ: Та хэдэн онд Монгол улсын Сангийн яамны сайдаар томилогдсон юм бэ?

Д С: Би сургуулиа төгсөөд 1958 оны 7-р сард Монголд эргэж ирээд Сангийн яамандаа ажилд орсон юм. Сангийн сайд Дүгэрсүрэн гуай намайг байгуулагдаад удаагүй байсан Валютын хэлтсийн даргаар томилчихлоо. Тэр үед Монгол улсын үндэсний валют төгрөгийг өргөн харилцаатай социалист улсуудын үндэсний валюттай харьцуулсан ханш тогтоогүй байснаас улс хоорондын тооцоо хийхэд хүндрэлтэй байлаа. Дэлхийн зах зээлийн үнэ, чөлөөт валютыг улс хоорондын тооцоонд ашигладаггүй, капиталист гэж нэрлэсэн орнуудтай худалдаа, эдийн засгийн харилцаа бараг байгаагүй, харилцаа бүхий социалист гэж байсан улсуудтай худалдааны тооцоог клирингийн рублээр, худалдааны бус тооцоонд үндэсний валютуудын хооронд харилцан тохиролцож тогтоосон ханшийг хэрэглэдэг, үндэсний валютаар тодорхойлогдсон худалдааны бус тооцооноос гарсан зөрүү үлдэгдлийг тусгай тогтоосон итгэлцүүрээр клирингийн рубльд шилжүүлж улс хоорондын худалдааны тооцоонд оруулдаг байсан юм. Социалист улсууд үндэсний валют хоорондын ханшийг тогтоохдоо сонгож тохиролцсон бараа үйлчилгээний нэр төрөл тоог тухайн хоёр улсын дотоод үнэ тарифаар үндэсний валютаар нь үнэлэн дүгнэж зэрэгцүүлэх аргыг хэрэглэдэг байлаа. Бараа үйлчилгээний нэр төрөл тоо хэмжээ үнэ тарифыг сонгож тохиролцох явцад өөрийнхөө үндэсний валютын ханшийг чангахан тогтоож тохиролцохыг хичээдэг байлаа.

Хамгийн анх удаа 1958 оны намар Румын улстай төгрөг лей хоорондын ханш тохирч тогтоох томилолтоор Бухарест хотод очиж билээ. Румынд очоод гадуур явж үнэ судалж тооцоог маш олон хувилбараар хийж билээ. Шөнө унтаж байснаа нэг мэдэхэд тооцоо хийж нойр хульжсан байдаг байж билээ. Тэгээд босоод л тооцоогоо цаасан дээр хийдэг байлаа. Түүнээс хойш нилээд туршлагатай болж хоёр жилийн дотор социалист бүх оронуудын валюттай төгрөгийн ханшийг тогтоосон нь олон жил бараг хөдөлгөөнгүй хэрэглэгдэж байсан билээ.

Сангийн яам намайг ажилд сургахын зэрэгцээ миний ахуй амьдралыг өөд татсан билээ. Сургуулиа төгсөж ирснээс хойш нэг жилийн дараа надад Улаанбаатар хотын төвд нэгдүгээр дөчин мянгат хороололд хоёр том өрөөтэй байр өгсөн юм. Миний эхнэр Вера бид хоёр 1958 оны долдугаар

сард сургуулийнхаа төгсөлтийн хамгийн сүүлчийн шалгалтыг өгсөн өдөр гэр бүлээ бүртгүүлж, оюутны байрандаа монгол орос хэдэн найз нараа цуглуулаад даруухан хурим хийж, Ангар мөрний эргээр шөнөжин зугаалж, маргааш нь Вера минь Алтайн хязгаарын Славгород хотод байдаг гэртээ очих, би Улаанбаатар хот орохоор хоёр тийш явсан юм. Ингээд түүнээс хойш нэг жилийн дараа Вераг маань Улаанбаатарт ирэхээс өмнө Сангийн яам надад орон сууц өгч байсан билээ. Вера маань Улаанбаатарт ирээд 1959 оноос Улаанбаатар төмөр замын хэрэг эрхлэх газарт төлөвлөлтийн хэлтэст ахлах эдийн засагчаар ажилд орж билээ. Тэндээ 32 жил ажиллаад тэтгэвэрт гарав.

Би Сангийн яаманд Валютын хэлтсийн даргаар 5 жил ажиллад байтал 1963 оны 4-р сард нэг өдөр сайд Дүгэрсүрэн гуай намайг дуудсан байлаа. Би түүний өрөөнд орж ирвэл тэр “Хоёулаа хамт юманд явна!” гэлээ. Гараад Засгийн газрын ордон руу сайд яваад байлаа. Сайд явж байх зуураа:

-За одоо чи бид хоёр МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны хуралд орох байх. Намайг Сайд нарын Зөвлөлд ажилуулна! гэсэн. Миний оронд чамайг Сангийн яамны сайдаар томилохоор ярьж байгаа юм байна! гэв. Би гэнэт ийм томилолтын тухай сонсоод айх, гайхах зэрэгцлээ. Юуны өмнө тэр хариуцлагатай ажлыг хийж чадахгүй байх гэсэн бодол төрөөд тэр тухайгаа сайдад хэллээ. Дүгэрсүрэн гуай:

-Чи бэлтгэгдсэн хүн шүү! Энэ ажлыг хийж чадах ёстой. Эхлээд туршлага дутах байх. Гэвч яамны хамт олон маань сайн. Тэдний дэмжлэгээр ажиллахад богино хугацаанд туршлагатай болно! гэсэн цөөн хэдэн үг хэллээ. МАХН-ын Улс Төрийн Товчооны хурал эхлээд Дүгэрсүрэн гуайг Сайд нарын зөвлөлийн орлогч даргаар томиллоо. Дараа нь намайг Сангийн яамны сайдаар томилох санал танилцууллаа. Ю.Цэдэнбал гуай намайг хараад:

-Энэ нөхрийг чинь би таних юм байна. Асуух асуулт, санал хэлэх хүн байна уу? гэж хэллээ. Ингэж хэлэхэд бүх хүний хараа над дээр буухыг би мэдэрч байлаа. Надаас юм асуух, санал хэлэх хүн байсангүй.

Ю.Цэдэнбал гуай надаас :

-Чамд хэлэх үг байна уу? гэж байна.

Би:

-Яамны сайдын ажлыг хийж чадахгүй байх гэж айж байна! гэж хэллээ. Өөр хэлэх үг ч олдсонгүй.

Ю.Цэдэнбал гуай:

-Төрийн сайдын ажлыг хийж чадахгүй болов уу гэж чиний болгоомжилж байгааг би ойлгож байна. Чи чадах ёстой. Бид чамд туслана гэж хэлээд:

-За батлах уу? гээд асуудал шийдэгдчихлээ. Ю.Цэдэнбал гуай тэр үед

нэг харсан, уулзсан хүнээ мартдаггүй хүн байсан юм. Тэр хурлаас гараад Дүгэрсүрэн гуай бид хоёр Сангийн яаман дээр ирж бүх ажилтнуудаа цуглуулаад мэдээлэл хийлээ. Үнэхээр хэний ч санаанд ороогүй томилгоо болсон юм. Дүгэрсүрэн гуай Сангийн яаман дээр болсон тэр цуглааны өмнө бүх хүнд дуулдахаар “Хурлаа би удирдах уу? Чи удирдах уу?” гэж асуугаад бид хоёр одоо юун тухай ярих гэж байгааг бүх хүнд хялбархан ойлгуулж билээ. Манай сайд Дүгэрсүрэн гуай сэргэлэн хүн байсан юм шүү. Ингэж би 30 настай залуу Сангийн Яамны сайдаар томилогдож байлаа.

5 Их өр.

КЮ: ОХУ-д төлөх өрийн асуудлыг та жаахан тодруулж өгнө үү? Өр үүсэх нөхцөл шалтгаан нь ямар байсан юм бэ?

Д С: Улсын эдийн засаг, нийгмийн бодлогыг боловсруулж төлөвлөдөг, хэрэгжилтийг нь судлаж дүгнэлт гаргадаг, салбаруудын ажлын уялдаа тэнцвэрийг хангах асуудлыг төвлөрүүлж шийддэг төв байгууллага нь Улсын төлөвлөгөөний комисс байлаа.

Эрх барьж байсан МАХН-ын Төв Хороо, Монгол улсын Ардын Их Хурал болон Засгийн газрын зүгээс эдийн засгийн төв байгууллага болох Улсын төлөвлөгөөний комиссын ажил өөдрөг байхад онцгой анхаарч, өндөр шаардлага тавьж ажиллуулдаг байсан нь зөвхөн “төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засгийн систем”-ийн үе байснаар зөвтгөгдөхгүй. Улсад стратегийн бодлого боловсруулдаг ийм төв ямар ч системийн үед байх ёстойгоор тайлбарлагдна.

Ерээд оны эхний жилүүдэд эдийн засаг, нийгмийг шинжилж, бодлого боловсруулж байх учиртайг, төр засгийн үүрэг ролийг үгүйсгэх, зах зээлд бүхнийг даатгах, улс орны амьдралыг зохицуулалт жолоогүй орхих учиргүйг ухаарахгүй байсны харгайгаар төлөвлөлт, эдийн засгийн байгууллагууд үндсэндээ устгагдаж, төв орон нутагт ажиллаж байсан олон зуун эдийн засаг, санхүүгийн сайн мэргэжилтнүүд хэрэггүй мэт болж тараагдсан санагддаг. Тэдний мэдлэг туршлагыг шинэ нөхцөлд ашиглаагүй нь харамсалтай.

Төлөвлөгөө эдийн засгийн төв байгууллага төр засагт чухал байсан бөгөөд цаашид ч чухал байх болно гэсэн бат итгэл надад байдаг. Эрхлэх ажил, түүний арга нь өөрчлөгдөх ёстой нь мэдээж.

Ю.Цэдэнбал гуай 1969 оны 12-р сард намайг Сангийн яамны сайдын ажлаас чөлөөлж Улсын төлөвлөгөөний комиссын нэгдүгээр орлогч дарга, төрийн сайдын албан тушаалд томилохдоо Улсын төлөвлөгөөний комиссыг чадваржуулах, хөрөнгө оруулалтын үр ашгийг нэмэгдүүлэх,

ялангуяа гадаадын зээл тусламжаар хэрэгжүүлэх арга хэмжээний техник, эдийн засгийн үндэслэлийг чанартай боловсруулдаг болох онц шаардлагатайг анхааруулан, сайн ажиллахыг даалгаж байж билээ. Тэр мөчөөс миний амьдрал төлөвлөгөө эдийн засгийн ажилтай салшгүй холбогдсон.

Монголын хөгжилд шаардлагатай, үр ашигтай болохыг үндэслэл тооцоогоор батлаад, социалист гэгдэж байсан улсуудын эдийн засаг, нийгмийн бодлогыг зөвшин зохицуулах ажлын хүрээнд идэвхтэй ажиллаж байсны үр дүнд ЗХУ болон бусад социалист улсуудтай манай улсын эдийн засгийн харилцаа өргөжиж, тэдгээр улсуудаас манайд үзүүлэх тусламж, хөнгөлөлттэй нөхцлөөр өгөх зээл эрс нэмэгдсэн юм.

Тухайлбал: Зөвхөн ЗХУ-аас Монголын эдийн засаг, нийгмийг хөгжүүлэхэд 1971-1975 онд 450 орчим сая шилжих рублийн зээл тусламж өгч байсан бол үндэслэл тооцоо сайжирсаны ачаар 1976-1980 онд 1.4 тэрбум, 1981-1985 онд 3.2 тэрбум, 1986-1990 онд 3.5 тэрбум шилжих рублийн зээл тусламж авч ашиглагдсан юм.

Ийнхүү 1976 оноос хойш 14 жилийн хугацаанд жилийн 2 хувийн хүүтэй, төлж эхлэх хугацаа нь тухайн таван жилд тохиосон нөхцөлд урьдах зээлийн төлбөрийн шинэ хугацааг 40 хүртэл жилээр сунган тогтоож, хүү оногдуулахыг зогсоодог зэрэг ихээхэн хөнгөлөлттэй зээлийн хөрөнгөөр Монголд барьж байгуулсан дэд бүтэц, үйлдвэрлэл, нийгмийн зориулалттай олон зуун чухал объектууд орчин үед манай улсын эдийн засаг, нийгмийн амьдралын чухал үндэс суурь болж ашиглагдсаар байна.

Эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн урт хугацааны хөтөлбөр боловсруулж, хэтийг харсан бодлоготойгоор гадаадын зээл тусламж ашиглаж чадсаны ачаар манай улс 1970-1990 оны хугацаанд эдийн засгийн хувьд бэхжиж, нийгмийн олон асуудлыг амжилттай шийдсэн билээ.

БНМАУ-ын үндэсний орлого 1960 оноос 1970 онд 30 хувийн өсөлттэй байсан бол 1970 оноос 1980 онд 80 хувиар, 1980-1990 онд 65 хувиар өссөн байна. Үндэсний орлогын жилийн дундаж өсөлт 1970 он хүртэлх арван жилд 2.7 хувь байсан бол 1980 он хүртэлх арван жилд 6.1 хувь, 1990 он хүртэлх арван жилд 5.1 хувь болсон байдаг юм. Орчин үед ийм өсөлт хангах нь мөрөөдөл болоод байна.

Үйлдвэрлэлийн үндсэн салбарууд дээрх хугацаанд амжилттай хөгжсөн гэж хэлж болно. Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн 1970 болон 1980 он хүртэлх арван жилүүдэд 14-8 хувиар өсч байсан бол 1990 он хүртэлх арван жил 45 хувиар өссөн. Хөдөө аж ахуй цаг агаараас их хамааралтай байсан боловч түүний уршгийг арилгах талаар авч байсан олон талын арга хэмжээний ачаар мал аж ахуй, газар тариалангийн бүтээгдэхүүн жигд биш боловч тасралтгүй нэмэгдэж экспортод ихээхэн хувь эзэлдэг байсан юм.

Аж үйлдвэрийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн жилийн дундаж өсөлт 1970-1990 оны хооронд 7.2-8.7 хувь байсан.

ЗХУ-аас Монголд 1976 оноос 1990 оныг хүртэлх хугацаанд арав шахам тэрбум шилжих рублийн зээл тусламж авч дэд бүтэц болон үйлдвэрийн олон чухал объектууд барьж, эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн чухал нөхцөл бүрдүүлж байсныг зөвхөн төлөвлөгөө төсөл боловсруулалт сайжирснаар тайлбарлаж болохгүй. Үүнд улс төрийн бодлогын нөхцөл шалтгаан нөлөөлсөн нь тодорхой. Олон арван жил хараа нөлөөнд нь байсан Монгол улс хоцрогдсон орноор үлдэх нь ЗХУ-ын сонирхох зүйл биш байснаас гадна далаад оноос зээл тусламжаа нэмэгдүүлэх бололцоо нь өссөнтэй холбоотой. ЗХУ болон социалист гэж байсан улсууд зах зээлээ чөлөөтэй тавьж өгч байсан явдал манай улсын эдийн засгийн хөгжил, экспортын өсөлтөд маш чухал ач холбогдолтой байсан.

Монголын төр засгийн эрх барьж байсан МАХН-ын удирдлага, ялангуяа Ю.Цэдэнбалын баримталж байсан бодлого, идэвхитэй үйл ажиллагаа, түүний нэр хүнд манай улсын гадаад харилцаа, эдийн засгийн хөгжилд чухал ач холбогдол үзүүлж байсныг үнэлэх ёстой.

ЗХУ-аас 1990 оноос урьд авч байсан шилжих рублиэр тодорхойлогдсон зээлийн өрийн асуудлыг одоогийн Оросын холбооны улстай хэрхэн зохицож шийдэх амаргүй асуудалтай залуу үе маань тулгарсан.

Өр үүссэн үеийн хоёр улсын харилцаанд эдийн засгийн харилцааны асуудлыг шийдэхэд улс төрийн бодлогоор хандах явдал давамгайлж байсан. Гадаад худалдаагаар харилцан нийлүүлж байсан бараа үйлчилгээний үнэ тариф нь дэлхийн зах зээлийн үнэ тарифаас ялгаатайгаар тогтоогдон олон жил өөрчлөгдөхгүй хатуу мөрдөгддөг нь заншил болсон байсан. Бараа үйлчилгээний болон зээл тусламжаар барих объектын үнийг ихэнх тохиолдолд нэг талын, тухайлбал ЗХУ-ын талын аж ахуйн нэгжүүдийн санал болгосноор тогтоодог практик байсан. Мөн тэр үед тооцоонд хэрэглэж байсан шилжих рублийн чөлөөт валюттай харьцуулсан ханш жинхэнэ худалдан авах чадварт үндэслэсэн бодит ханш байгаагүй зэргээс тооцоолж зээлийн дүнг шинэчилж тодорхойлох. Түүнчлэн нийгмийн салбарт зориулагдсан зээлийг хөнгөлүүлэх талаар Монголын талаас удаа дараа гаргаж байсан санал анхаарагдаж таарна.

Монголын олон сэхээтнүүд, үүний дотор эдийн засагчид ОХУ-тай хуучин зээлийн өрийн асуудлыг шийдэхдээ Оросын цэрэг Монгол улсын нутаг дэвсгэрт олон жил байрлаж байхдаа олон улсын харилцааны практикт байдаг журмын дагуу монголын талд газрын түрээсийн төлбөр төлдөг байгаагүй, эзэмшиж байсан газар нутгийн эвдрэл бохирдлыг сэргээгээгүйг, Монголын олон сэхээтэн, төр улсын зүтгэлтэн нар Сталины

дарангуйллын үеийн үр уршгаар хэлмэгдэж цаазлагдсан боловч уучлалт хүсээгүй өнгөрсөн, гучаад онд тэр үеийн ЗХУ-ын удирдлагын шаардлагад тулгагдаж гэмгүй олон арван мянган лам нар хэлмэгдэж, олон зуун сүм хийд, соёлын үнэт зүйлс устгагдсан зэргийг бодолцох ёстой гэсэн бодол илэрхийлсээр байдгийг бодолцвол зөв болох байх.

Хэрэв харилцааны өнгөрсөн түүхээ, өвөрмөц харилцаа байсныг сайн бодож болгоож, хуучин зээлийн өрөөс хамтарсан үйлдвэр байгуулахад олгогдсон зээлээс бусдыг үндсэнд нь бүрэн хэмжээгээр хүчингүй болгох тохиролцоонд хүрвэл хоёр улс, ард түмнүүдийн харилцан итгэлцэл, хүндэтгэлийг бэхжүүлэх, хөрш орны цаашдын хамтын ажиллагаанд онцгой сайнаар нөлөөлөх буянтай үйл болох байх гэж бодогддог.

6 Ю. Цэдэнбал гуайг халлаа.

И Л: 1984 оны 8-р сард хуралдсан МАХН-ын 8-р бүгд хурал МАХН-ын ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбал гуайг албан тушаалаас нь огцруулсан шүү дээ. Энэ асуудлаар та тэр үед ямар байр суурийг баримтлаж байсан бэ?

Д С: Монголчууд, ялангуяа төр засгийн удирдах ажилтнууд улс нийгмийнхээ төлөө гэсэн санаа сэтгэлээр нэгдэлтэй байх ёстой. Нэгдэл нягтралгүй байснаас, албан тушаал эрх мэдлийн төлөө тэмцэлдсэний гайгаар Монгол улс хохирч байсан. Хөгжлийн замыг сонгосон 1924 онд өөр үзэл бодол илэрхийлсэн нөхдөө хөнөөж байснаас эхлээд 30-аад оны их хэлмэгдүүлэлт, түүнээс хойш үеийн албан тушаал эрх мэдлийн төлөөх зөрчилдөөний хор уршгийн тухай орчин үед ярьж бичиж байгаагийн гол учир бол хэлмэгдүүлэлт дахин гарахаас, эв түнжингүй байхаас сэрэмжлүүлэхэд оршино байх. Албан тушаал, хувийн сонирхлын төлөө улс нийгмийн ашиг сонирхлыг огоорч явдаг хүмүүсийн аливаа муу үйлдэл эв нэгдэлгүй байдал үүсэх, хэлмэгдүүлэлт давтагдан гарахад хүргэж болохыг анхаарч байх нь зөв болно.

Ю.Цэдэнбал гуай 1984 онд бүх албан тушаалаас нь өөрчилсөн нарийн учир шалтгаан миний хувьд тэр үедээ биш, хожим тодорхой болсон. Хэдийгээр мартамхай болсон, идэвхтэй ажиллах чадвар нь нас ахисан хүний хувьд доройтсон нь ажиглагдаж байсан боловч зарчмын гэж үзэх асуудлаар шийдвэр гаргах болоход Ю.Цэдэнбал гуай эцсийн үг хэлдэг, хамтран зүтгэгч нөхөд нь түүний юу хэлэх, ямар шийдэл гаргахыг нь хүлээдэг, үг дуугүй зөвшөөрдөг байсан нь тодорхой.

Ю.Цэдэнбал гуай өөрөө чадвар мөхөс болж буйгаа мэдэрч байсан байх. Мартсаныг нь сануулах, зөвлөж туслах ёстой гэж өөрийн нь итгэдэг

зарим хүн, ялангуяа эхнэр А.И.Филатовагийн үгнээс гаждаггүй, тэднийхээ нөлөөнд бүрэн автагдсан байсан санагддаг. Нөгөө талаар Монголын нам төрийг удирдах өндөр хариуцлагатай албан тушаалаасаа өөрчлөгдөж, тэтгэврээ тогтоолгоод энгийн иргэний адил амьдрах жамтайн тухай бодох, өөр дээрээ тусган санаачилга гаргаж чадахгүй болтлоо зан суртахуун нь төлөвшсөн байсан байх.

МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчоо (УТТ)-нд хамт ажиллаж байсан нөхөд нь Ю.Цэдэнбал гуай урьдын адил идэвхтэй хөдөлмөрлөх, улс нийгмийн хувь заяаны том асуудлаар зөв шийд гаргаж байх чадвар нь мөхөс болж байгааг, түүний эхнэр А.И.Филатова нь нам төр, засгийн хэрэгт хутгалдан ордог болж байгааг хэдий ажиглавч өөрт нь халдаж хэлж зүрхэлдэггүй байсан нь бас тодорхой.

Ю.Цэдэнбал гуайн эрүүл мэнд, хөдөлмөрийн чадварт гарч байсан өөрчлөлтийг түүний гэр бүлийн хүмүүс, ялангуяа эхнэр А.И.Филатова гуай сайн мэдэж ажиглаж байсан нь маргаангүй. Тэд эхэн үедээ даргад мартсан зүйл байвал сануулж, зарим зөвлөлгөө өгөх зэргээр тус хүргэж байсан бол тэр үйлдэл нь улам, улам идэвхжиж байсан юм. Тэд нар Ю.Цэдэнбалын нэрээр “МАХН, Монголын нам, төр, засгийн үйл хэргийг удирдаж залдаг, захирдаг хүмүүс болж болох юм!” гэсэн ойлголттой болсон байж болох юм.

Ю.Цэдэнбал гуай үе, үе халаасанд нь хийсэн жижиг цаасанд бичсэн зүйлийг гаргаж хараад хэн нэг хүнд үүрэг даалгавар өгч байхыг бид ажиглаж л байсан. Чухам хэний бичсэн буюу санаачилсан удирдамжаар асуудал шийдэгдэж байсан бол гэсэн бодол төрдөг юм. “Авгай”-н догшин ширүүн, бүдүүлэг зан ааш, төр, улс, МАХН-ын хэрэгт, ялангуяа боловсон хүчний асуудалд шууд оролцоод байгааг олон хүн мэдэж байсан боловч буруу үйлдэл хийж байгааг нь хориглодог хүн байгаагүй.

Хэрэв цөөнгүй хүний гайхал дургүйцлийг төрүүлж байсан А.И.Филатовагийн тэр үйлдэл 1984 оноос хойш үргэлжилсэн бол Монголын төр засгийн хэрэг дээрээ Ю.Цэдэнбал гуайн нэрээр түүний эхнэр А.И.Филатова удирддаг болчихсон байж болох юм.

Ямар боловч нэг тов тодорхой зүйл бол Ю.Цэдэнбал гуайг түүний гэр бүлийн хүмүүс, эхнэр А.И.Филатова нь МАХН, Монголын, төр, засгийн хамгийн өндөр албан тушаалд мөнхийн байлгаж, бурхан мэт тахиулж байх сонирхолтой байсан юм. Ю.Цэдэнбал гуай 1990 он хүртэл МАХН, Монголын төр, засгийн удирдлагад, албан тушаалдаа хэвээр байсан бол ардчилсан хувьсгалын үйл явц хэрхэн өрнөх, түүнд Ю.Цэдэнбал болон түүний эхнэр А.И.Филатова яаж хандах байсныг нэг биш хувилбараар төсөөлж болно.

А.И.Филатова гуайн Монголын төр засаг, МАХН-ын удирдлагад

Ю.Цэдэнбалыг насан туршид нь байлгах сонирхол, МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны гишүүн, Сайд нарын Зөвлөлийн 1-р орлогч дарга Д.Майдар гуайн Сайд нарын Зөвлөлийн дарга болох сонирхол нийцэж байсан юм билээ. Ю.Цэдэнбал гуайн ажиллах чадвар доройтсоныг Д.Майдар гуай албан тушаал ахих санаархалдаа ашиглаж, түүнд нь саад болж болох хүмүүсийг зайлуулах үйлдэл хийж байсан нь тодорхой бичигдсэн байдаг юм. А.Филатова, Д.Майдар хоёрын зүгээс МАХН-ын Төв Хорооны УТТ-ны гишүүн, Төв Хорооны эдийн засгийн асуудал хариуцсан нарийн бичгийн дарга Д.Моломжамц болон бусад эдийн засагчдыг ажлаас нь халж, зайлуулах арга эрж, шалтаг зохиож байгаа, түүндээ Монгол-Зөвлөлтийн эдийн засгийн харилцааны асуудлаар гарч байгаа саналыг гуйвуулан ашиглах оролдлого хийж байсан нь хожим тодорхой болсон юм. Тэр үед би Сайд нарын Зөвлөлийн орлогч дарга, Улсын Төлөвлөгөөний Комиссын даргаар ажиллаж байв. Монгол улсынхаа эдийн засаг, нийгмийн байдалд дүн шинжилгээ хийж, цаашдын хөгжлийн төлөвлөгөө бодлого боловсруулдаг үүргийнхээ дагуу бодит байдлыг нам, засгийн удирдлагад илтгэн, Монголын ашиг сонирхлын асуудлаар саналаа танилцуулдаг байлаа.

МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчоонд 1983 онд өгсөн нэг танилцуулгадаа Монгол-Зөвлөлтийн эдийн засгийн хамтын ажиллагаатай холбогдсон зарим асуудлыг, түүний дотор Монгол-Зөвлөлтийн хамтарсан “Эрдэнэт” үйлдвэрийн үйл ажиллагаатай холбоотой асуудлаар саналаа танилцуулсан юм. “Эрдэнэт” үйлдвэрийн талаар бид:

-Монгол улсын төсвөөс “Эрдэнэт” үйлдвэрт татаас өгч, өгөгдсөн татаасыг / дотаци / оролцуулсан ашгийг хоёр улс хувааж авдаг буруу практикийг өөрчлөх,

-“Эрдэнэт” хамтарсан үйлдвэрээс Монгол улсын төсөвт байгалийн баялаг ашигласны төлбөр төлүүлдэг болох,

-Эдгээр асуудал нааштай шийдэгдэхгүй бол ЗХУ-тай шинээр хамтарсан үйлдвэр байгуулах асуудлыг цаашид Монголын тал дэмжих боломжгүй юм! гэсэн санал гаргасан юм.

Бидний саналд “Эрдэнэт” хамтарсан үйлдвэрийн өндөр ашигтайг, Монголын экспортын нөөцөд том байр эзэлдгийг үгүйсгэсэн зүйл байгаагүй, байх үндэсгүй. Үнэндээ бол арван жилийн өмнө “Эрдэнэт” үйлдвэрийг байгуулах анхны хэлэлцээрийг Д.Майдар дарга дураараа буруу байгуулснаас гарсан алдааг засах тухай олон жил үргэлжилсэн ярианы үргэлжлэл байсан юм.

“Эрдэнэт”-ийн талаархи бидний саналыг ЗХУ-ын Өнгөт металлургийн яам болон Засгийн газар хоорондын комиссын зөвлөлтийн талын албаны зарим нөхөд хүлээж авах дургүй, ярилцахыг хүсдэггүй

байсан бөгөөд “Монголын эдийн засагчид хүлээж авах үндэсгүй санал дэвшүүлж байна!” гэсэн утгаар Зөвлөлт Хобоот Улсын Коммунист Нам (ЗХУКН)-ын Төв Хороонд хүрч танилцуулагдсан юм билээ.ЗХУКН-ын Төв Хороо мэдээлэлтэй танилцаад өгсөн даалгаврын дагуу тэр үеийн ЗХУ-ын Улсын төлөвлөгөөний хорооны хэлтсийн эрхлэгч (сүүлд Засгийн газрын Ерөнхий сайд болсон – ред.) В.Павловаар ахлуулсан төлөөлөгчдийг Монголд ирүүлсэн юм. В.Павлов болон тэр үед манай улсад ЗХУ-аас сууж байсан Онц бөгөөд бүрэн эрхт элчин сайд С.Павлов нар, өөрөөр хэлбэл асуудалд маш бодитой шудрага ханддаг хоёр Павлов хамтран ажиллаж асуудлын учрыг олоод “Монголын талын санал үндэслэлтэй байна!” гэж дүгнэсэн юм. Ингээд Монгол улсын төвлөрсөн төсвөөс “Эрдэнэт” үйлдвэрт татаас төлж байсан явдлыг бүрэн зогсоосон юм. Энэ асуудлыг “Эрдэнэт” үйлдвэрийн зэсийн баяжмалыг ЗХУ-д нийлүүлж байсан үнийг нь нэмэгдүүлж, дэлхийн зах зээл дээр зарагдаж байгаа үнэд ойртуулах замаар шийдсэн юм. Энэ тухай тусгай протоколд 1984 оны 6-р сарын сүүлчээр гарын үсэг зурав. Харин Монголын байгалийн баялаг ашигласны төлбөрийг хамтарсан үйлдвэрээс төлүүлж байх асуудал 1991 он хүрч байж нөхөн олгох замаар шийдэгдсэн юм. “Улс орныхоо ашиг сонирхлыг үндэслэлтэй илэрхийлж хамгаалсан нь зөв!” гэж Д.Моломжамц, Ж.Батмөнх нар болон ЗХУ-аас тус улсад сууж байсан элчин сайд С.Павлов дэмжиж байсан болохоор бид нар саналаа зоригтой хэлдэг байсан юм. Энэ асуудлыг Ю.Цэдэнбал гуайд танилцуулахад “Та нарын зөв!” гэдэг байсан.

Гэтэл, протокол байгуулж манай талын саналыг дэмжиж асуудлыг нааштайгаар шийдвэрлэсэн байсаар атал түүнийг А.И.Филатова, Д.Майдар нар улс төрийн асуудал болгон сөхжээ. “Монгол-Зөвлөлтийн харилцааны үр ашгийг, тухайлбал “Эрдэнэт” хамтарсан үйлдвэрийн эдийн засгийн ашигтай ажиллагааг үгүйсгэдэг “эдийн засагчдын бүлэг” Монголд бий болжээ. Зөвлөлтийн эсрэг, Хятадын талыг баримтлагчид бол Д.Моломжамц, П.Жасрай, Н.Мишигдорж, Долгормаа, Д.Содном зэрэг эдийн засагчид бөгөөд эдгээр этгээдүүдийг яаралтай ажлаас нь халах хэрэгтэй!” гэсэн саналыг Ю.Цэдэнбал гуайд танилцуулжээ.

“Монгол-Зөвлөлтийн хамтын ажиллагааны үр ашгийг үгүйсгэдэг эдгээр хүмүүсийг ажлаас нь халж, нам, төрийн удирдлагаас зайлуулах тухай” тогтоолын төслийг Д.Майдар гуайн даалгавраар Балбар гэдэг хүн бичсэн байна. Энэ тогтоолын төслийг 1984 оны хавар Ю.Цэдэнбал гуайд танилцуулжээ. Энэ тогтоолын төсөл одоо МАХН-ын архивт байгаа. “Ажлаас халах” хүмүүсийн тоонд МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны гишүүн, Сайд нарын Зөвлөлийн дарга Ж.Батмөнх гуайг бас хамруулж байсан юм билээ. Ю.Цэдэнбал гуай тэр хоёрын саналыг хүлээж

аваад, тэдгээр хүмүүсийг ажлаас нь халах бэлтгэл хийхийг МАХН-ын Төв Хорооны Боловсон хүчний хэлтэст үүрэг болгосон байна. Ингээд 1984 оны 7-р сарын эцсээр өөрөө ЗХУ-д амрахаар явжээ. МАХН-ын Төв хорооны Боловсон хүчний хэлтсийн эрхлэгчээр ажиллаж байсан Б.Ламжав гуай “Ийм олон эдийн засагчдыг нэгэн зэрэг ажлаас халах шаардлага байгаа бол учир шалтгааныг нь сайн хэлэлцүүлж байж шийдвэр гаргах хэрэгтэй!” гэж үзээд энэ тухайгаа Ю.Цэдэнбал гуайд хэлжээ. Тэр энэ асуудлыг Ю.Цэдэнбал гуайг амарч ирсний дараа хэлэлцэж шийдвэрлэх зөвшөөрлийг түүнээс авч чадсан байна. Энэ тухай би сүүлд нь Б.Ламжав гуайгаас сонссон юм. Ийм асуудал болж байгааг бид тэр үед нь яаж мэдэх вэ дээ. ЗХУКН-ын Төв Хороонд Монголын төр, засгийн удирдлагад бий болоод байсан зөрчил тодорхой болж, энэ асуудлыг хурцатгаж, Монгол-Зөвлөлтийн эдийн засгийн харилцааны үр ашгийн шалтгаанаар МАХН, Монголын төр, засгийн удирдлагад ажиллаж байгаа эдийн засагчдыг олноор нь хомроглон ажлаас нь халж, нам, төрийн удирдлагаас зайлуулахад хүргэж болохгүй гэсэн дүгнэлтийг тэнд хийжээ.

Эдгээрээс үзэхэд Ю.Цэдэнбал гуай улс орныг удирдах өндөр хариуцлагатай албан тушаалуудын ажлаас чөлөөлөгдөх шаардлагатай болсон, А. И. Филатова, Д.Майдар нар хувийн ашиг сонирхлын үйлдлээрээ энэ асуудлыг түргэтгэсэн болох нь тодорхой харагдаж байгаа юм.

Би 1984 оны 8-р сарын эхээр Сочид амрахаар очоод долоо орчим хоног болж байтал “Улаанбаатарт яаралтай ир!” гэсэн цахилгаан авлаа. Москва хотод ирэхэд Элчин сайд Гүрбадам угтсан бөгөөд ямар учраас яаралтай дуудсан учрыг асуухад “МАХН-ын Төв Хорооны Бүгд хурал хуралдах, түүгээр Ю.Цэдэнбал гуайг албан тушаалуудаас нь чөлөөлөх асуудал хэлэлцэх бололтой!” гэж товч мэдээ өгсөн юм. Нарийн учрыг мэдэхгүй Улаанбаатарт ирсний маргааш Намын Төв Хороонд очиход “Ю.Цэдэнбал гуайг бүх албан тушаалаас чөлөөлөх асуудал бүгд хурлаар хэлэлцэгдэнэ, шалтгаан нь түүний эрүүл мэнд муудсан явдал!” гэж хэлсэн. Тэр үед би Сайд нарын Зөвлөлийн орлогч дарга бөгөөд Улсын Төлөвлөгөөний Комиссын даргаар ажиллаж байсан, Намын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны гишүүн биш байсан болохоор улс төрийн болон боловсон хүчний асуудлаас хол хөндий байв.

МАХН-ын Төв Хорооны 1984 оны 8-р сарын Бүгд хурлаар Ю.Цэдэнбал гуайг ажлаас чөлөөлж Ж.Батмөнх гуайг МАХН-ын ТөвХорооны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга, БНМАУ-ын Ардын Их Хурлын тэргүүлэгчдийн даргаар томилсон бөгөөд Сайд нарын Зөвлөлийн даргын албан тушаалд нь хэвээр үлдээсэн. Түүнээс хойш 4 сарын дараа буюу 1984 оны 12 дугаар сард хуралдсан Намын Төв Хорооны бүгд хурал

болон Ардын Их Хурлын чуулганаас намайг Сайд нарын Зөвлөлийн дарга, МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны гишүүнээр томилсон юм.

Ю.Цэдэнбал гуайн бага хүү Ц.Зориг бичсэн номондоо эцгийгээ цоо эрүүл, ажлын бүрэн чадвартай байхад нь зөвлөлт ба монголын хэсэг хүмүүс хуйвалдаж хэлмэгдүүлсэн, Монголын талаас тэр хуйвалдааныг зохион байгуулсан хүмүүс гэж хардаж бичсэн юмандаа миний нэрийг оруулсан байдаг. Тэр залуу Эрдэнэтийн асуудлаар Монголын эдийн засагчдын баримталж байсан санал зөв болж нааштай шийдэгдсэн, тэр асуудлыг гуйвуулж Зөвлөлтийн эсрэг үзэлтэн болгож олон хүнийг хэлмэгдүүлэх гэсэн А.И.Филатова, Д.Майдар нарын оролдлого бүтээгүйг мэддэггүй, дуулсан бол учир холбогдол үр дагаврыг нь ойлгодоггүй, мөн 1984 оны 12-р сард Улс Төрийн Товчооны гишүүнээр миний томилогдсоныг мэддэггүй байх.

Ямар боловч хүний тухай бичих бол зөвхөн үнэнийг нягтлах ёстой, бичигдэж байгаа хүн уншаад хардлагыг биш үнэнийг үнэлнэ гэдгийг бодож бичих ёстой.

Албан тушаал эрхэмлэгсэд, хардаж сэрдэгсэд, шагнал горьдож гоморхон өшрөгсөд зөвхөн засрашгүй хувиа бодогсод байдаг бөгөөд үг үйлдлээрээ улс нийгэмд, эв нэгдэлд, хамтран зүтгэгчиддээ, хань нөхөртөө ч тус биш гай болж байдаг байх.

Монголын төр засгийн удирдлагад олон арван жил ажилласан Юмжаагийн Цэдэнбал гуайг 1984 онд бүх албан тушаалаас нь огцруулснаас хойш олон жил сайн муугаар нь дуудсан. Тэр хүний ажил амьдрал, гавъяа алдааг бодитой үнэлж түүхэнд үлдээх учиртай.

1990 оноос урьдах 70 орчим жилийн түүхийг Монгол улсын хөгжих боломж алдагдсан олон арван жил гэж үздэг хүмүүс байдаг. Бас 1990 оноос хойших арав гаруй жилийг Монгол хөгжлийн боломжоо ашиглаж чадсан жилүүд гэж үздэггүй хүмүүс олон. Бэрхшээл алдаанаас үүдсэн буюу түргэн хөгжихийг хүссэн бухимдлаа зөөлрүүлж бодитой дүгнэж бодох учиртайг ухаарцгааж байгаа.

Энэ үүднээс үзвэл Монгол улс 1921 оны Ардын хувьсгалын ачаар бид Монгол үндэстнээ сэргээж, тооны хувьд дөрөв дахин өссөн, эрүүл бөгөөд боловсролтой ард иргэдтэй улс болсон, тусгаар тогтнолоо баталгаажуулж 140 гаруй улстай дипломат харилцаа тогтоон Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын нэгэн идэвхтэй гишүүн улс болсон. Одоо ардчилсан, зах зээлийн эдийн засагтай улс болж буй Чингисийн Монгол улсыг даян дэлхий мэддэг болжээ. Монгол хөгжлийн ирээдүйтэй улс гэдэгт эргэлздэг хүн байхгүй.

Ю.Цэдэнбал Монголын төр, засгийг 40 гаруй жил удирдсан.

Монголын төр засгийн удирдлагад түүний ажиллаж байсан хугацаанд улс орон илүү хөгжих боломж ашиглагдаагүй, монголчуудын хүсэл мөрөөдөлд бүрэн хариу өгдөггүй гэж дүгнэх хүн байдаг. Түүхэнд нэг хүний үүрэг их байдаг боловч тэр нэг л хүний ажил ухаанаар улс орон, ард түмний хувь заяа төгөлдөр шийдэгдсэн байх ёстой гэж муйхраар зүтгэж болохгүй. Бидний монголчууд бүгдээрээ социализм байгуулна, бидний ирээдүй түүнд гэж чин сэтгэлээсээ итгэцгээж байлаа. Ю.Цэдэнбал мөн л тийм ирээдүйд итгэж байсан. Итгэл үнэмшилтэй амьдарч байсны төлөө хэн нэгийгээ буруутгах, ад үзэх нь бидний араншин баймгүй. Өнгөрсөн зуунд социалист системээс гадна орчинд Монгол улс оршин тогтнох нөхцөл байгаагүйг бас зөвшөөрөх хэрэгтэй.

Японы милитаристууд 1939 онд Халхын гол орчмоор манай улс руу цэрэг зэвсгийн хүчээр довтлоход Монголоо хамгаалах дайнд гучин нас хүрээгүй залуу Ю.Цэдэнбал монголынхоо дайчдыг улс төрийн удирдлагаар ханган зоригжуулах, бүх талын хангамжийг зохион байгуулах, Зөвлөлт Холбоот Улсын зэвсэгт хүчний удирдлагатай нягт хамтарч ажиллах зэрэг хариуцлагатай албыг фронт дээр биечлэн гүйцэтгэж байсан юм билээ.

Фашизмын Герман 1941 онд Зөвлөлт Холбоот Улсыг довтолж дэлхийн хоёрдугаар дайныг өдүүлэхэд Зөвлөлтийн ард түмэн, зэвсэгт хүчинд үзүүлсэн Монголын ард түмний тусламж дэмжлэгийг гарамгай зохион байгуулсан монголын удирдагчдын нэг нь Ю.Цэдэнбал. Тэр дайнд монголчууд Оросын ард түмний талд баттай зогсож, өчүүхэн боловч бүх бололцоогоо дайчлан тусалж байсан нь Монгол улс, Монголын ард түмэн хувь заяаныхаа төлөө фашизмын эсрэг тэмцэлд идэвхтэй оролцож хувь нэмэр оруулах ёстойг гүн ухамсарлаж ойлгож байсны илрэл. Монголын ард түмний тусламжийн зүйлийг зөвлөлтийн дайчдад газар дээр нь хүргэж өгч байсан хүмүүсийн нэг нь Цэдэнбал гуай.

ЗХУ-ын домогт баатар Г.К.Жуков болон цэргийн бусад олон алдарт командлагч нартай Ю.Цэдэнбал 1939 оноос хамтран зүтгэж, сайн нөхөд болцгоосон. ЗХУ-ын цэргийн олон командлагчид болон Цэдэнбал гуайн хооронд бий болоод олон жил үргэлжилсэн их нөхөрлөл нь Монгол ба Орос улс, ард түмнүүд, зэвсэгт хүчний хоорондын олон жилийн найрсаг харилцаа, харилцан итгэлцэл, бүх талын хамтын ажиллагааны нэг шижим болж байсан.

ЗХУ-ын төр засаг, зэвсэгт хүчний зүтгэлтэн нартай Ю.Цэдэнбал гуай уулзсан хэд хэдэн уулзалтанд байлцан, нөхөрсөг яриаг нь сонсох завшаан надад тохиож байсан. Халхын голын дайн болон дэлхийн хоёрдугаар дайны үед хамтран зүтгэж байсан маш олон хүнийг овог нэрээр нь санаж, гавьяа зүтгэлийг нь дурсан ярьж байхыг сонсоод, түүний журмын нөхдөө

мартдаггүй, тэднийгээ хүндэлж явдаг хүнлэг сайхан чанарыг нь хүмүүс үнэхээр биширч үнэлдэг байсан. Ю.Цэдэнбалыг цэрэг дайны түүх, цэргийн эрдэм ухааныг сайн судалсан өргөн мэдлэгтэй хүн гэж Оросын цэргийн алдартай командлагчид үнэлж хүндэтгэдэг байсан. “Дайсны цэргийн хүчийг бүрэн бүслэлтэд оруулж ялж байсан түүх дэлхийн дайны түүхэнд хоёр дахь удаад 1939 оны Халхын голын дайны үед давтагдсан юм!” гэж ярьдаг байж билээ.

Монгол улсын тусгаар тогтнолын асуудлаар Монголын бүх ард түмний дунд 40-өөд онд санал асуулга явуулж, бүх хүний саналыг нэг бүрчлэн гаргуулах болон дүнг нэгтгэж дэлхийд мэдээлэх ажлыг амжилттай зохион байгуулсан гавьяатай хүмүүсийн нэг нь Ю.Цэдэнбал. Монгол улс Ю.Цэдэнбалын үед л Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагад гишүүнээр элсэж тусгаар тогтнолоо баталгаажуулан бэхжүүлж чадсан.

Монголын хүн ам 1950 он хүртэл жилд дөнгөж 0,4-0,8 хувиар өсдөг байсан бол тавиад оны дундуураас хүн амын жилийн цэвэр өсөлт 2,5-3,0 хувь болтол нэмэгдсэн нь эрүүлийг хамгаалах олон талын ажлын үр дүнг тодорхой илэрхийлдэг. Манай улс 1950 онд ердөө л 772 мянган хүнтэй байсан бол 1990 онд 2,15 сая болж 2,8 дахин өссөн.

Монгол улсын 8-аас дээш насны хүн амын дөнгөж 21 орчим хувь нь 1940 онд бичиг үсэг мэддэг байсан. Энэ бол Ю.Цэдэнбалын хөдөлмөрийн гараагаа дөнгөж эхэлж байсан үе. Тэгвэл Цэдэнбалын маш идэвхтэй ажиллаж байсан үед буюу 1965 оны үед сургуулийн насны нийт хүүхэд залуучуудыг найман жилийн буюу бүрэн бус дунд боловсролтой болгох зорилт дэвшүүлэх боломж бүрдэж, 1980-аад оны эхээр тэр дэвшүүлсэн зорилт бүрэн хэрэгжсэн байдаг юм. Дотоод гадаадын их дээд сургууль, техникум, техник мэргэжлийн сургуулиар наяд онд үндэсний мэргэжилтэн, мэргэжилтэй ажилчдаа хангалттай бэлтгэж чаддаг болсон байж билээ.

Ю.Цэдэнбал өөрөө орос хэлийг маш сайн сурч эзэмшсэн, орос хэлд сургах нь боловсрол мэргэжилтэй боловсон хүчинтэй байхын чухал нөхцөл гэж үздэг, тэр итгэлийнхээ дагуу орос хэлийг сайн сурсан байхыг алхам тутамдаа сануулдаг, шаарддаг байсан. Орос хэл сайн эзэмшсэн эсэхийг боловсон хүчнээ сонгох, чухал албан тушаалд хэн нэгийг томилохдоо харгалздаг байсан туршлагыг муулах шоолох биш, түүнээс үлгэр авч гадаад хэлийг халтарлах биш сайн мэддэг эсэхийг шалгаж үнэлдэг болох нь зөв гэж бодогддог. Түүнийг Монголын нам төрийн олон жилийн туршлагатай зүтгэлтэн гэж социалист улсуудын нам төрийн удирдагчид үнэлж хүндэтгэдэг байсан.

Социалист улсууд эдийн засгийн нөөц бололцоо нь нэмэгдэж байсан далаад оноос Монголд дорвитой тус дэмжлэг үзүүлж эхэлсэн.

Гадаадын зээлийг оновчтой зориулалтаар ашиглахын чухал нөхцөл нь улс орны хөгжлийн хэтийн төлөвлөгөөтэй, төлөвлөсөн томхон төсөл нэг бүрээр техник эдийн засгийн үндэслэлээр үр ашиг нь баталгаатай тодорхойлогдсон байх ёстой гэж үздэг байсан. Чухам ийм шаардлага онц чухал болж байгааг Ю.Цэдэнбал гуай 1969 онд намайг Сангийн сайдын ажлаас чөлөөлж Улсын Төлөвлөгөөний Комиссын орлогч даргад томилохдоо хэлж байсан юм. “Комиссын өдөр тутмын ажлыг өөрөө голлон хариуцаж, хэтийн хөгжлийн бодлого схем болон хөгжлийн шийдвэрлэх ач холбогдолтой төслүүдээр үндэслэл боловсруулах ажлыг чи голлож хариуцвал яма вэ?” гэж Улсын Төлөвлөгөөний Комиссын дарга байсан Рэнцэнпэлжээ гуай надад хэлсний дагуу Улсы Төлөвлөгөөний Комиссын ажил зохион байгуулагдаж байсан.

Монгол улсын үйлдвэрлэх хүчнийг хөгжүүлж байршуулах 10-15 жилийн чиглэл схемийг үндэслэл тооцоотой боловсруулах, социалист улсуудын эдийн засгийн ухааны эрдэм шинжилгээний байгууллагатай холбоо тогтоож ажиллах, хэтийн болон таван жилийн төлөвлөгөөг бусад улсынхтай уялдуулж зохицуулах зэрэг өргөн хүрээтэй ажил өрнөж байсныг Ю.Цэдэнбал гуай дэмжиж, зарим тодорхой асуудлыг шийдэхэд зөвлөдөг, дэмждэг байж билээ.

Далаад оны дундуур Монгол улсын үйлдвэрлэх хүчнийг 1990 он хүртэл хугацаанд хөгжүүлэх анхны ерөнхий чиглэл - схем боловсрогдож бэлэн болсонд ач холбогдол өгч, уг схемийг МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчоо авч хэлэлцсэн юм. ЗХУ-ын Улсын Төлөвлөгөөний Хорооны дэргэдэх Үйлдвэрлэх Хүчнийг Судлах Зөвлөл “СОПС” нэртэй эдийн засгийн хүрээлэнгийн захирал нь ахласанхорь гаруй эрдэмтдийг оролцуулсан МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны хурлыг дарга өөрөө удирдаж, Монголын ирээдүйн хөгжлийн асуудлыг бүх талаас уялдаа холбоотой боловсруулсан анхны схемийг өндөр үнэлээд, энэ чухал ажлыг тасралтгүй үргэлжлүүлэх, хөгжлийн схемийг 2000 он хүртэл хугацаагаар боловсруулахад тусгавал зохих асуудлаар, ялангуяа шинжлэх ухаан, тэргүүний технологийн ололтыг ашиглах талаар түүний өгч байсан санал чиглэл нь бичигдэж тэмдэглэгдсэн байдаг. Удирдагч хүн улс орныхоо бодит байдлыг алган дээрээ юмшиг харж дүгнэж, ирээдүйг олон хувилбараар төсөөлөх, ажлаа хариуцаж чадахын жишээг үзүүлж байна даа гэх сэтгэгдэл төрж байсан. Тэр үед Ю.Цэдэнбал гуай үнэхээр ухаан чадвараар, ажлаараа үлгэрлэж чадаж байсан даа.

Чухамдаа дээрх ажлын ачаар манай улсын эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийг урагшлуулах дорвитой томхон төслүүд 1976-1990 онд хэрэгжсэн. Энэ хугацаанд Эрдэнэтийн зэсийн үйлдвэр болон байгалийн баялаг ашиглаж экспортын нөөц өсгөх олон үйлдвэр ашиглалтад орсон буюу

бүрэн хүч чадлаар ажиллах болсон. Түлш эрчим хүчний томхон эх үүсвэрүүд бий болсон. Мал аж ахуйн түүхий эдий бүрэн боловсруулдаг болсон. Газар тариалангийн үйлдвэрлэл жигдэрч, үр тариа, төмс, хүнсний ногоогоор хэрэгцээгээ бүрэн хангадаг болж билээ. Чухам л энэ хугацаанд орон сууцыг хороолол хорооллоор иж бүрэн үйлчилгээний газар, сургууль, цэцэрлэг, эмнэлэгтэй хамт хот хөдөөд барьж байлаа. Сангийн аж ахуйнуудыг бараг бүгдийг тохижуулсан. Бүх аймгийн төвд эсвэл сургууль, эсвэл эмнэлгийн орчин үеийн шаардлага хангасан томхон цогцолборыг барьснаас гадна радио релейн шугамаар холбож, аймгуудын төв зурагт хардаг болж, харилцаа холбоо сайжирсан. Их бүтээн байгуулалтын 15 жил байсан гэж хэлэх бүрэн үндэстэй.

Засгийн газар хоорондын комиссын Зөвлөлтийн талын өндөр албан тушаалтан 1983 онд Хөвсгөлийн фосфоритын ордод ашиглалт явуулахад монголын тал сонирхож байна гэсэн албан ёсны санал ирүүл гэсэн шаардлага миний нэр дээр ирүүллээ. Би уг ордод ашиглалт явуулахыг зөвхөн эдийн засгийн өндөр ашигтай байх нөхцөлд монголын тал зөвшөөрөх болно гэсэн хариу цахилгаан төлөвлөөд Ю.Цэдэнбал даргад очиж танилцууллаа. Дарга тэр цахилгааны төслийг үзээд, чиний санал зөв, ийм хариу өгөх хэрэгтэй гээд орос хэл дээр төлөвлөж бичсэн хариу цахилгааныг анхааралтай үзэж нэг үг засаж өгч байж билээ. Улсын Төлөвлөгөөний Комиссын архивт үзвэл тэр цахилгаан байгаа.

Улс орны ашиг сонирхлын төлөө хөдөлмөрлөж байсан хэн боловч зөв үйл ажлынхаа төлөө Ю.Цэдэнбалаас зэм биш дэм авч байсан.

Ю.Цэдэнбал соёлтой, хүмүүстэй маш боловсон, болгоомжтой харилцдаг, түүгээрээ хүндэтгэл хүлээж, үлгэрлэж байсныг олон хүн мэднэ. Өөрсдийнхөө жишээн дээр батлана.

Далаад онд Ю.Цэдэнбал гуайд би нэг удаа ажил танилцуулах явцад санамсаргүйгээр шалгалт өгч билээ. Эдийн Засгийн Харилцан Туслах Зөвлөл (ЭЗХТЗ)-ийн шугамаар далаад оны эхнээс их ажил өрнөж байсан. ЭЗХТЗ-ийн гишүүн улсууд, тэдгээрийн харилцааг хөгжүүлэх Иж Бүрэн Цогцолбор Программ батлагдаж, түүнийг хэрэгжүүлэх ажил бүх байгууллага, үүний дотор төлөвлөгөө эдийн засгийн байгууллагын шугамаар зохиогдож байлаа.

Ю.Цэдэнбал дарга амралтын өдрүүдэд ч тасралтгүй ажиллах бөгөөд гэрт нь дуудагдаж ажил танилцуулах тохиолдол олон гарч байсан юм. Нэг удаа дуудагдаж даалгасан ажлыг танилцуулж дууссаны дараа Ю.Цэдэнбал дарга арынхаа ширээнээс нэг ном гаргав. Тэр нь Эдийн Засгийн Харилцан Туслах Зөвлөлийн Төлөвлөлтийн салбарт хамтран ажиллах Хорооны нэг ээлжит хурлын протокол байлаа. Зузаан протоколыг бүгдийг уншиж судалсан бололтой, олон хуудсанд цаас хавчуулсан, улаан хөх

харандаагаар зурж тэмдэглэл хийсэн харагдлаа.

-Чиний оролцдог энэ Хорооны хурлын протоколыг уншлаа, асуух юм байна гээд хэлэлцсэн асуудал нэг бүрээр ямар учиртай, яагаад гэсэн олон асуудал тавьсан бөгөөд, хагас цаг орчим үргэлжилсэн ярилцлагын эцэст за ойлгогдлоо, олон чухал асуудал хэлэлцэж сонин шийдвэрүүд гаргасан байна гээд протоколыг надад өгсөн.

Ю.Цэдэнбал гуай тэр материалыг уншаад, тодруулж асуух юм байсан биз. Гэхдээ гол нь намайг оролцдог хурлынхаа хэлэлцсэн асуудал, гаргасан шийдвэр, тэдгээрийн учир холбогдлыг сайн мэдэж байгаа эсэхийг нэг бүрчлэн шалгаж үзэж байсан хэрэг бөгөөд тэр нь надад их сургамж болж үлдсэн. Ажилсаг, боловсрол, соёлтой даргын удирдлагад хичээж ажилласан хүн ажил сурдаг байх.

7 Ю. Цэдэнбал гуайд алдаа байсан уу ?

Д С: Ю.Цэдэнбал Монголын төр засгийг дөч гаруй жил удирдах хугацаанд зарим зүйлд алдаж байсан байх. Арван хуруу тэгш хүн байгаагүй нь үнэн. Цэдэнбалын гаргасан хамгийн харамсмаар том алдаа нь баруун хилийн асуудлаа гарсан шийдвэр болов уу гэж боддог. БНМАУ ба Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Хобоот Улс (ЗСБНХУ)-ын хилийн шугамыг 1957 онд тодотгож тогтоох үед Увс аймгийн хойд талаархи хилийн шугамыг тогтооход маргаан гарчээ. Монголын Гадаад Явдлын Яамны сайд байсан Аварзэд гуай хэлэлцээрт Монголын төлөөлөгчдийг ахлаж хилийн шугамыг нилээд хойгуур тогтоох санал дээрээ хатуу зогсож байсан юм билээ. Тэр хүн Засгийн газрынхаа удирдамж дагуу ажилласан л байж таарна.

Хэлэлцээрийн явц, дүнг мэддэг зарим хүн, тухайлбал бүх насаараа Монголынхоо хилийн асуудлаар ажилласан генерал Цэдэн-Иш гуайгаас тэр үед чухам юу болсныг асуухад: “Хоёр талын санал зөрж, олон удаа хэлэлцээ хийсэн боловч тохиролцоонд хүрч чадахгүй мухардмал байдалд хүрсэн. Тэгэхэд Зөвлөлтийн төлөөлөгчдийн гишүүн нэг ахмад хүн санал ийм зөрөөтэй байх нөхцөлд хоёр талын санал болгож буй шугамуудын дундуур нь хил тогтоон тохиролцож болдог гэсэн санаа хэлсэн. Тэр санааг өлгөн авч тохирох нь зөв байсан. Гэвч Аварзэд сайд зөвхөн өөрийн талын санал дээрээ хатуу зогссон. Тэр нь ЗХУ-аас Монгол улсад сууж байсан Онц бөгөөд бүрэн эрхт элчин сайд В.Молотов хилийн хэлэлцээрийн явцад хутгалдан оролцох завшаан болсон. В.Молотов шууд Ю.Цэдэнбалд хандаж дарамт үзүүлэн хатуу шаардлага тавьсны гайгаар Аварзэд сайд ажлаасаа халагдаж, Зөвлөлтийн талын баримталж байсан саналаар хилийн шугам тогтоогдоход хүрсэн гэж яригддаг юм билээ. Тэр хэлэлцээрт

би шууд оролцоогүй юм” гэж Цэдэн-Иш гуай ярьж байсан.

Хойд хилийн асуудал хэр шударгаар шийдэгдсэн болон нарийн учир шалтгааныг би мэдэж чадаагүй байгаа. Хэлэлцээр чухам яаж явагдсаныг сайн мэддэг хүмүүс байгаа. Ямар боловч монголчууд эрт дээр үеэс амьдарч эзэмшиж байсан хэсэг нутгаа, ашиглаж байсан Давст гэж нэрлэдэг чулуун давсны их баялаг нөөцтэй уулаа алдах тэр хэлэлцээрийн нөхцлийг хүлээн зөвшөөрөхөөс өөр ямар ч аргагүй байсан гэдэгт эргэлзмээр байдаг юм. Аварзэд сайд уян хатан байж хоёр талын сонирхлыг тэнцвэржүүлсэн санал бодлоор хэлэлцээр явуулж чадаагүй байж болох. Гэвч тэр нөхрөө тууштай хамгаалаагүй, хашир хахир Молотовын шахалтад орж хэлмэгдүүлсэн юм биш үү гэсэн эргэлзээ төрдгийг нуух юун.

Миний нэг нөхөр Увс аймгийн Давст уулаар нэрлэгддэг Давст сумын уугуул дөрвөд үндэстэн хүн бөгөөд бид хоёр өөр өөрсдийн төрсөн нутаг усны тухай ярина. Нас ахисан нөхөр маань өвөг дээдсийнхэн нь болон өөрийн нь төрсөн бууц, хонь хариулж өссөн нутаг нь хилийн цаана гарчихсан учир одоо нутагтаа очоод төрсөн бууц дээрээ очиж чадахгүй болохоор дурангаар хараад ирдэг болсон гэж ярьж онигор нүд нь нулимсаар чийгтэн суухыг нь хараад харамсдаг.

Тэртээ 40 гаруй жилийн өмнө маргаж байсан боловч, дарамтлагдаж зөвшөөрөхөд хүрч тогтоогдсон байж болох Монгол Оросын хилийн шугамыг шалгах нэртэй ажил олон жил үргэлжилж, энэ 2002 онд олон боть зураг актуудаар баталгаажуулагдаж байгаа юм билээ. Манай талаас улсынхаа хил, түүний түүх үндэслэлийг сайн мэддэг, хилийн шугам шалгаж зөв тогтоох ажлыг хариуцан гүйцэтгэх чадвартай хүмүүс удирдаж оролцсон биз.

Харин, манай төр засгийн удирдагчид 1961 онд урд их хөрш БНХАУ-тай хэлэлцээр хийж Монгол-Хятадын олон мянган км хилийн шугамыг шударгаар тогтоох асуудлыг богино хугацаанд амжилттай шийдвэрлэсэн юм билээ. Олон улсын болон хоёр орны харилцааны тухайн үеийн нөхцөл байдал болон цаг хугацааг оновчтой зөв сонгосон ухаалаг алхмуудыг хийсний үр дүнд Монгол-Хятадын хилийн хэлэлцээр амжилттай болсон байдаг. Түүнд Ю.Цэдэнбал гуай их үүрэг гүйцэтгэсэн болно. Одоо бид хөрш хоёр улстайгаа олон зуун жилийн сорилтоор нэгэнт зөвшилцөн тогтоосон хилээрээ хиллэн, эв найрамдалтай харилцаж, тусгаар тогтнол аюулгүй байдлаа баталгаажуулж байх учиртай.

Ю.Цэдэнбал олон хүнийг хэлмэгдүүлсэн гэж ярьдаг хүмүүс бий. Би хамгийн анх удаа 1964 онд МАХН-ын Төв Хорооны Бүгд хуралд оролцож, улс төрийн амьдрал тэмцэлтэй нүүр тулж билээ. Намын Төв Хорооны тэр Бүгд хурал болон дараа жилийн бүгд хуралд зарим нөхөд Монгол улсын хөгжил удаан байна, энэ нь Ю.Цэдэнбалын бодлого, үйл ажлын, үүний

дотор гадаад бодлогын буруугаас болж байна гэж ширүүн шүүмжилж байсан юм. Тэдгээр нөхөд Ю.Цэдэнбалыг албан тушаалаас нь өөрчлөх зорилготой, одоогийн хэллэгээр бол албан тушаалын төлөө тэмцэж байсан санагддаг. Зарим нэг нь Ю.Цэдэнбалыг огцруулж оронд нь гарах санаархалдаа тэр үеийн ЗХУ-ын удирдлагаас дэмжлэг хүсч байсныгаа хүлээж байхыг би лав сонсож суусан юм даг.

МАХН-ын Төв Хорооны тэр Бүгд Хурал дээр Төв Хорооны ихэнх гишүүд нь Ю.Цэдэнбалыг дэмжиж байсан бөгөөд тэдний дэмжлэг нь ая тал зассандаа биш итгэл үнэмшилдээ тулгуурлаж байсан, тэр нь илт мэдрэгдэж байсан болохоор тэмцэл өрнүүлсэн нөхөд буруутаж арга хэмжээ авагдсан нь тодорхой. Өөрсдөө ч тэр үед буруугаа хүлээж байсан юм.

МАХН-ын Төв Хорооны 1964, 1965 оны Бүгд хурлууд Ц.Лоохууз, Б.Нямбуу, Б.Сурмаажав болон Л.Цэнд нарын асуудлыг хэлэлцэж, хурц шүүмжлэл тэмцэлтэй болсон бөгөөд би анх удаа тийм хурлуудад оролцож байгаа, ямар ч туршлагагүй байсан болохоор ажиглах төдий л байсан.

Орчин үед улс төрийн намуудад хуваагдан талцаж, төр засгийн эрх авах, албан тушаалын төлөө заримдаа худал амлах, гүтгэх зэргээр эрээ цээргүй тэмцэлдэж, өрсөлдөгч нам, хүч, хүмүүсийн нэр төрийг гутаадаг, сонгуульд ялсан улс төрийн хүчин нөгөө намын харъяаллын хүмүүсийг хомроглон ажил амьдралаас нь салгадаг болсонтой зэрэгцүүлж бодоход МАХН-ын Төв Хорооны 1964, 1965 оны Бүгд хурлуудын шийдвэрийг гайхаад баймааргүй, буруутгагдаж байсан хүмүүсийг бараг л үндэсний баатар болгох шахам ярьж байгаа нь утга учир бага шиг санагддаг. Тэр үед нэг намын системийг өөрчлөх, одоогийнх шиг хэлбэрээр ардчилал хөгжүүлэх, зах зээлийн эдийн засгийг бий болгох тухай ярьж тэмцэж байсан гэвэл бүр ч худал юм болно. Улс төр гэдэг бохир тоглоом гэж ярьдаг үнэн бол тэр үнэн урьд байсан, орчин үед арай ч илүү бохирдсон тоглоом болоод байгаа болов уу. Харин буруутгагдсан нөхдийн гэр бүл, ах дүү, хамаатан садан, найз нөхөд, танилууд болох гэмгүй олон хүнийг ажил амьдралаар нь хомроглон хохироож байсныг зөвтгөж хэрхэвч болохгүй. Тийм алдааг зөвхөн шүүмжлээд зогсохгүй, ямар нэг хэлбэрээр орчин үед давтахгүй байх нь чухал юм даа.

Хорьдугаар зууны дал орчим жилд нь дэлхийн улс орнууд социалист ба капиталист гэсэн хоёр бүлэглэлд хуваагдаж, үзэл суртлын хоёр туйлшралд автагдан өрсөлдөж тэмцэлдэж байлаа. Тэр их өрсөлдөөн тэмцлийн гадна үлдэж, аль нэг хүчирхэг улсын нөлөөнд нь автагдахгүй байж чадсан улс орон байгаагүй байх. Монгол улсын хувьд социалист гэж байсан системд хамрагдахаас өөр ямар ч орчин нөхцөл хүйтэн дайны үед байгаагүй. Тийм учраас Монгол улс ЗХУ-аас хараат улс болсон

байсныг түүхэн зайлшгүй нөхцөл байсан гэж үзэх нь зөв, түүний төлөө хэн нэгэн монголын удирдагчийг, үүний дотор Ю.Цэдэнбалыг буруутгах гэж оролдох нь утгагүй гэж бодогддог.

Тухайн түүхэн нөхцөлд жижиг улс орны хувьд ойр дотно байж, түшиж явах түнш улс орныг зөв сонгоход ухаалаг хандах шаардлага зайлшгүй байсан бөгөөд энэ асуудлаар Ю.Цэдэнбалын явуулж байсан бодлого зөв оновчтой байсан, тухайлбал тэр үед ЗХУ-тай хамгийн ойр дотно харилцаатай байснаас Монгол улс алдаагүй, харин хожсон гэж боддог. Социалист систем задарч, хүйтэн дайны тэмцэлдээн арилж, дэлхийн улс орнуудтай адил тэгш харилцах бололцоо бүрдсэн орчин үеийн нөхцөл дэх үзэл бодлоор 1990 ноос урьдах олон арван жилийн түүхэнд тэр үеийнх нь нөхцөл байдлыг харгалзаагүй үнэлэлт өгөх гэж оролдвол буруутаж таарна.

Орчин үед Монгол улс хоёр их хөрш улсуудтайгаа адил тэгш харилцаж, найрсаг харилцаа, харилцан ашигтай хамтын ажиллагааг хөгжүүлэх шинэ аятай нөхцөл бололцоо бүрдсэн бөгөөд ийм бодлого амжилттай хэрэгжиж байна. Жараад оны эхэнд ЗХУ болон БНХАУ хоёулаа социалист системийн улсууд боловч хоорондоо үзэл бодлын зөрчилтэй, харилцаа нь муу байсан бөгөөд БНХАУ-ын тэр үеийн зарим удирдагч нь БНМАУ-ыг Хятад улсын бүрэлдэхүүнд байх ёстой, бие даасан тусгаар улс байхыг нь зөвшөөрөхгүй гэсэн санааг дэлхийд ил хэлж ярьдаг, Монгол улсын нутгийг Хятад улсын нутгийн хэсэг болгож хэвлэсэн газрын зураг сургуулийн сурах бичигт оруулдаг үе байсан.

Ю.Цэдэнбал гуай Монголын төр засгийн удирдлагад 1984 он хүртэл ажиллаж байхдаа социализмын замаар Монголоо хөгжүүлж болно гэдэг үзэл бодолдоо хатуу итгэсэн хэвээр л байсан. Тэр төвлөрсөн төлөвлөгөөт удирдлагыг эрхэмлэж байсан. Төрийн өмч гэсэн өмчийн нэг хэлбэр давамгайлж байх нь зохистой гэсэн үзэл бодлынхоо дагуу хувийн өмчийг, үүний дотор малчдын хувийн өмчийн малыг хязгаарлаж байх ёстой гэсэн санал дээрээ хатуу зогсдог байж билээ. Тэр ард түмний амьдралд муу нөлөөлнө гэж үзэж үнэ өөрчлөх, нэмэх, чөлөөлөх аливаа саналыг зөвшөөрдөггүй, түүнээс их болгоомжилдог байсан юм. Тэр улс төрийн намуудын хувьд бол нэг намын тогтолцоо зөв, МАХН бол удирдан чиглүүлэх гол хүч гэх үзлийг хатуу баримталсан хэвээр байсан. Энэ бүхэн үнэн бөгөөд одоогийн нөхцөлд бүрэн эсрэг үзэл баримтлалаар эдгээр асуудалд ханддаг болоод байна.

Хэрэв Ю.Цэдэнбал наяд оны хоёрдугаар хагас, ерээд оны эхэнд Монгол улсын төр, засгийн удирдлагад байж ЗХУ-д өрнөсөн өөрчлөн байгуулалтын үед хөдөлмөрлөж байсан бол бусдын адил үзэл бодлоо өөрчлөх байсан нь мэдээж. Тийм учраас ажиллаж, амьдарч байсан

тэр цаг үедээ улс орныхоо төлөө гэсэн үзэл бодолдоо итгэж, үнэнчээр хөдөлмөрлөж байсны нь төлөө тэр хүнийг өнөөдрийн өндөрлөгөөс ад үзэж болохгүй.

Бидний монголчууд заримдаа хүний мөс чанаргүй үйлдэл хийдэг. МАХН-ын Төв Хорооны 1984 оны Бүгд хурлын Ю.Цэдэнбалын гавьяа зүтгэлийг магтаж дүгнэсэн илтгэл, 1989 оны Бүгд хурлын Ю.Цэдэнбалыг адалж буруутгасан илтгэл хоёрыг зэрэгцүүлж уншихад тэдгээр илтгэлүүдэд хоёуланд нь санал өгч, батлалцаж байснаа бодоход: би ямар хүн билээ гэж өөрөөсөө асуух хэрэг гардаг. Цаг хугацааны эрхээр юм юм өөрчлөгдөнө. Хүний үзэл бодол ч өөрчлөгдөнө. Гагцхүү хүний мөс чанараа алдахгүй, амиа бодож нөхрөө золиослохгүй байх сэтгэл дутдаг бололтой. Учир шалтгааныг бусдаас биш, өөрөөсөө эр гэсэн үг байдгийг үргэлж санаж явмаар.

Ю.Цэдэнбал гуай амьдралынхаа сүүлийн жилүүдийг эх орноосоо хол, Москва хотод өнгөрөөж, тэнд насан эцэслэсэн. Тэр хүн өөрөө Монголынхоо тэнгэрийг харж, агаараар нь амьсгалж, усыг нь ууж, байгалиа шимтэн харж, монголчуудынхаа дунд байх юмсан гэж санаж мөрөөдөж байсан байхдаа гэж бодоход үнэхээр ерөвдмөөр. Олон арван жил төр засгийг толгойлж байсан хүн маань өндөр хариуцлага хүлээж ажиллах ёстой албыг хаших чадваргүй болсон байхад, хэдийгээр хүндэтгэж хайрлаж байх ёстой боловч, улс орны ашиг сонирхлын үүднээс ажлаас нь чөлөөлөх шийдвэр гаргаж байсан нь аргагүй зөв байсан.

Харин Ю.Цэдэнбалын ажлын чадвар доройтсоныг олон түмэн мэддэггүй, одоогийнх шиг удирдах хүмүүсийн талаар олонд мэдээлдэггүй байсан болохоор мэдэх аргагүй байсан. Гэтэл зарим хүн Ю.Цэдэнбалыг хүмүүс хуйвалдаж ажлаас нь зайлууллаа гэсэн худал яриа гаргаж байсан юм. Ийм нөхцөл байдлаас болж Ю.Цэдэнбал гуайг 1984 оны наймдугаар сараас хойш хэсэг хугацаанд Монголд ирүүлэхээс болгоомжилж байсан нь үнэн.

Хэрэв Ю.Цэдэнбал гуай эрүүл, саруул, хамгийн гол нь түүний хажуугийн хүн буюу эхнэр А.И.Филатовагийн нөлөөнд бүрэн орчихоогүй байсан бол ажлаас нь өөрчлөх болон түүний дараах асуудлыг шийдэхэд хялбар, болгоомжлол бага гарах байсан гэж бодогддог юм. Ю.Цэдэнбал гуай өөрөө “Миний оронд Ж.Батмөнхийг томилох нь зүйтэй!” гэж бичээд өгсөн хуудсыг эхнэр А.И.Филатова нь хажуугаас нь булаан авч урж, устгаж байсан баримт байдаг юм. А.И.Филатовагаас нууж байж дахин бичиж өгсөн хуудас нь одоо МАХН-ын архивт хадгалагдаж байгаа.

Ю.Цэдэнбал гуайнх Москва хотын төвд тохилог орон сууцтай, эхнэр хүүхдүүд нь бүгд ЗХУ-ын харьяат, хоёр хүү нь тэндээ ажил хийдэг байсан бөгөөд 1985 онд даргын хувийн хадгаламжинд нь байсан бүх мөнгийг

гуйвуулж авсан байсан. Ю.Цэдэнбал гуай гэр бүлийнхээ бүх гишүүдийн хамт Москва хотод амьдрах бодолтой, нөхцлөө хангасан байсныг энэ бүхэн харууллаа. Эх орондоо түр ирээд буцах боломж байсан бөгөөд тэр боломжийг ашиглаж байсан. Ийм учраас Ю.Цэдэнбал гуайг бараг зориуд харийн нутагт хориод байсан юм шиг ойлгож болохгүй.

Эхнэр хүүхдүүд нь хэзээ ч Монголын харьяат иргэн байгаагүй, манай улсын хуулиар Монголын иргэн хоёрдмол иргэн байхыг зөвшөөрдөггүй байсан. Одоо ч тийм. Харин түүний эхнэр хүүхдүүдэд Цэдэнбал гуайтай хамт гадаад улсад айлчлахад нь ашиглуулах зорилгоор монголын гадаад дипломат паспорт олгогдсон байж таарна.

8 Ардчилсан хөдөлгөөний эхлэл.

КЮ: 1990 онд Монгол оронд Ардчилсан хөдөлгөөн эхэлсэн. Ардчилсан хөдөлгөөний залуучууд Сүхбаатарын талбай дээр өлсгөлөн зарлаж, МАХН-ын ТХ-ны УТТ-г бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцорхыг шаардаж байв. Та тэр үед болсон үйл явдлуудын талаар дурсамжаа бидэнтэй хуваалцана уу?

Д С: Монгол улс улс төр, эдийн засгийн хуучин системээ хэрхэн өөрчилж шинэчлэхийг тухайлбал аажим эсвэл огцом аргаар өөрчлөхийн аль нэгийг сонгох шаардлага чухам 1989 оноос хурц тавигдах болсон билээ. Социализм байгуулж байсан улсуудад өрнөж байсан огцом өөрчлөлтийн нөлөө манайд орж ирж байлаа.

МАХН-ын Төв Хорооны ээлжит бүгд хурал 1989 оны 12 дугаар сард болж улс төр, эдийн засгийн системийн өөрчлөлт шинэтгэлийг эрчимжүүлэх асуудлыг хэлэлцэв. Намын Төв Хорооны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ж.Батмөнх гуай илтгэл тавьж хэлэлцүүлээ. Би эдийн засгийн системийг өөрчилж, зах зээлийн эдийн засгийг бүрдүүлэх асуудлаар өөрийн бодол саналыг бүгд хуралд хэлсэн үгэндээ илэрхийлсэн юм.

МАХН-ын Төв Хорооны тэр бүгд хуралд БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөлийн даргын хувьд хэлсэн үгийнхээ гол санааг товчлон авбал:

-Эдийн засгийн системийн өөрчлөлт шинэчлэлтийн ажлын далайц хангалтгүй, тавьсан зорилгод хүрэх тодорхой арга хэмжээг боловсруулж хэрэгжүүлэх ажил удаашралтай байна. Чухам ямар арга замаар эдийн засгийн системийн өөрчлөлтийг түргэтгэх эрчимжүүлэхийг ухаалгаар хэлэлцэж шийдэх хариуцлагатай үе болоод байна.

-Онол практикийн олон асуудлаар тодорхой чиг, нэгдсэн ойлголттой болж, нэгдмэл үйл ажиллагаа хангаж, ажлаа эрчимжүүлэх нь зүйтэй

юм. Эдийн засгийн хүрээнд юуны өмнө хоёр үндсэн асуудлыг шийдэх шаардлагатай. Нэгдүгээрт, өмчийн олон хэлбэрийг хөгжүүлж, өмчийн харилцааг боловсронгуй болгох. Хоёрдугаарт, нийгмийн гишүүдийн өндөр үр ашигтай хөдөлмөрийг өрнүүлж байх эдийн засгийн шинэ механизм, шинэ нөхцлийг бий болгох. Эдгээрийг шийдсэнээр хүмүүсийн идэвх үр бүтээлтэй хөдөлмөрийг өрнүүлж, нийгэм, хамт олон, хувь хүний ашиг сонирхлыг зөв хослуулж ойртуулахад байнга үйлчилж байх аж ахуйн харилцааны систем бүрэлдэн тогтоно.

-Өмч, өмчийн харилцаанд оршиж ирсэн гажуудлыг арилгаж, баримталж байсан үзэл онол, хэрэгжүүлж ирсэн практиктаа өөрчлөлт оруулахаас өөр аргагүй. Өмчийн олон хэлбэрт адил нөхцөл тогтоож, төрийн өмчийг өрсөлдөөнөөс чөлөөтэй, дархалсан эрхтэй байхаас ангижруулах ёстой.

-Хөдөлмөрчдийн нийгэм, эдийн засгийн сонирхол, идэвх санаачлага, аж ахуйч байдлыг өрнүүлэхэд нөлөөлж болох өмчийн аливаа хэлбэрийг дэмжин хөгжүүлэх чиглэлийг удирдлага болгох нь зүйтэй.

-Улсын, хоршооллын, хувийн, амины гэх мэт өмчүүдийн байж болох хэлбэрүүдийн талаар, мөн өмчийн хөдөлгөөн хувирал, тэгш эрхээр хангах зарчим зэрэг асуудлыг хуульчилж өгөх хэрэгтэй байна. Эдгээрийн дотроос тодорхой шийдвэр яаралтай гаргах ёстой асуудал бол өмчийн асуудал.

-Жижиг үйлдвэрлэл өвөрмөц давуу талтай. Жижиг үйлдвэрлэл хөгжүүлэхэд хоршооллын болон хувийн өмч илүү тохиромжтой. Үйлдвэрлэлийн хэрэгслийг иргэд хувьдаа гэр бүлээрээ өмчлөн жижиг үйлдвэрлэл, аж ахуй эрхлэхийг дэмжих нь зүйтэй. Бусдын хөдөлмөрийг мөлждөггүй, олсон хуримтлалынхаа зохих хэсгийг улсын санд оруулж байдаг нөхцөлтэйгээр хувийн өмчийг хөгжүүлэх нь зүйтэй.

-Өмчийн тухай тусгай хуулийг ойрын үед боловсруулж, нийт олноор хэлэлцүүлж гаргахаар төлөвлөж байгаа болно. Түүнчлэн гадаадын хөрөнгийг оруулах, хамгаалж байх асуудлаар тусгай хууль гаргах нь зүйтэй гэж үзнэ.

-Эдийн засгийн шинэ механизм бий болгох ажил эхлэлтийн шатандаа байна. Энэ шатанд ажил маань төвлөрсөн төлөвлөлтийг зах зээлийн механизмтэй яаж хослуулах аргыг эрэхэд чиглэж байна. Зах зээл, төвлөрсөн төлөвлөгөөт удирдлага хоёрыг сөргүүлэн тавих хэрэггүй. Улс орон ард түмний хэрэгцээг хангах, улсын нөөц бүрдүүлэх, зах зээлийн тэнцвэр хангахад шаардагддаг үндсэн зүйлийн балансыг улс гартаа барьж байхаас өөр аргагүй. Хөрөнгө оруулалт, татварын нэгдсэн бодлого, мөнгөн хөрөнгийн хөдөлгөөн зэргийг улс төвлөрүүлэн зохицуулж байх шаардлагатай. Хууль тогтоомжийн дагуу аж ахуйн үйл ажиллагааг зохицуулж байх үүргээсээ улс зайлсхийж болохгүй. Гэхдээ бие даасан үйл

ажиллагааг хангах, энэ шаардлагын дагуу төлөвлөлтийн аргад өөрчлөлт оруулах зүй ёсны шаардлага тавигдаж байгаа нь зөв.

-Зах зээлийн системийг бий болгож тэнд үйлдвэрлэгч хэрэглэгч хоёрыг шууд уулзаж харилцдаг нөхцөл бий болгох саналыг би зөв гэж үздэг. Юуны өмнө хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний зах зээл бий болгох асуудлыг шийдэх нь зүйтэй. Эхний үед бараа хангалтын тэнцвэр алдагдах, зайлшгүй хэрэгцээг өндөр үнээр хангах зэрэг бэрхшээл гарахыг ойлгож, давж туулахаас аргагүй. Улсын даалгавар, хатуу хяналт, хуваарь, хатуу үнийн системийг байлгаад байвал зах зээл бүрдүүлэх зорилт бүтэхгүй. Зах зээлийг аажим аажмаар өргөтгөнө. Үйлдвэрлэлийн хэрэгсэл, санхүүгийн зах зээлээр зогсохгүй мэдээлэл, шинжлэх ухаан, техник, ажиллах хүчний зах зээл гарч ирэхэд бид бэлэн байх ёстой. Зах зээлийг улс оновчтой зохион байгуулж хөгжүүлэх нь зөв.

-Өмчийн олон хэлбэр, зах зээлийг хөгжүүлэхэд үнэ бүрдэлтийг боловсронгуй болгох ажил маш чухал. Уламжилж ирсэн буруу түвшин, буруу харьцаатай, үнийг иргэдийн бодит орлогыг бууруулахгүйгээр өөрчлөхийг даруй шийдэх саналыг дэмжиж байна. Хатуу тогтоосон, дээд доод хязгаартай болон чөлөөт гэсэн үнийг хэрэглэн аажмаар чөлөөт үнийн системд шилжиж байгаа туршлага сонин. Зах зээлийн механизмыг үнэ үндэслэлгүй өсгөдөг хэрэгсэл болгохгүйн тул өрсөлдөөнийг хөгжүүлэх, үйлдвэрлэгчийн ноёрхол арилгах ажлыг хамтад нь зохиоё. Үүнтэй холбогдуулж зарим томхон үйлдвэр аж ахуйн газрыг хэд хэдэн жижиг үйлдвэр болгон өөрчлөх боломжийг авч үзье. Жижиг үйлдвэр хөгжүүлэх ажлыг шуурхай хэрэгжүүлье.

-Хөдөлмөрлөж бүтээснийхээ хэрээр хэрэглэх ёстойг бүгд мэдэж амьдрах аж ахуйн механизм үйлчилж байх хэрэгтэй юм.

-Малчид тариаланчид маань аж ахуйтайгаа гэрээ байгуулж үндсэн хөрөнгийг түрээсээр авч ажилладаг болж эхэлснээс хойших богино хугацаанд тооцоо нэвтрүүлэх, үр бүтээлтэй хөдөлмөрлөх, нөөцөө дайчлах, аривлаж хэмнэх хөдөлгөөн урьд хэзээ ч байгаагүй хэмжээ далайцтай өрнөж байна. Бодит үр дүн гарч байна. Ийм учраас аж ахуйн бүх салбарт гэрээ түрээсийн боловсронгуй арга хэлбэр, түүний норм норматив, үнэ үнэлгээ зэргийг боловсруулж нэвтрүүлэх ажилд цаг алдахгүй орох хэрэгтэй байна. Ийм гэрээг аль болох урт хугацаагаар байгуулж тогтвортой мөрдөх нь чухал.

-Улсын хөрөнгө оруулалтаар бүрдсэн үндсэн хөрөнгөнд төлбөр оногдуулдаг, ашигт ажиллагааны түвшинг гүйлгээний татвараар зохицуулдаг байхын зэрэгцээ олон нэр хэлбэрийн татвар төлбөр байгааг цэгцэлж орлого ашгаас авах цөөн тооны татварын нэгдсэн систем бий болгох нь зүйтэй. Аливаа татвар төлбөрийн норм хэмжээг удаан

хугацаанд хөдөлбөргүй дагаж мөрдөхөөр хуульчилж баталдаг байх хэрэгтэй гэж үзэж эдгээр чиглэлээр санал боловсруулж байгаа. Үүндээ ашиг хувиарлах аргыг аль алиныг нь хэрэглэх нь зүйтэй гэж үзнэ. Иргэдийн орлогод оногдуулдаг татварын системийг өөрчлөх хуулийн төслийг 1990 оны эхний хагаст олон түмнээр хэлэлцүүлж санал авч батлан гаргах болно.

Дээрхи зүйлийг ярьж эцэст нь, би зарчмын гэж маргаж байсан нэг асуудлаар өөрийн үзэл бодлоо шууд тодорхой хэлсэн байдаг юм. Миний хэлсэн тэр санал: “Манай зарим нөхөд хэвлэлээр дамжуулан эдийн засгийн төлөвлөгөөт удирдлагын аргаа шууд орхин зах зээлийн механизмд шууд шилжье. Бүх төрлийн үнийг хяналтгүй чөлөөтэй болгоё гэсэн санал гаргаж байгаатай би одоогоор санал нийлэхгүй байгаагаа шууд хэлэх ёстой. Учир нь, ийм аргаар эдийн засгийг өөрчлөхөд хүрвэл нийгэм улс төрийн тогтворгүй байдлын нөхцөл бүрдүүлнэ. Төгрөгийн худалдан авах чадвар эрс буурч ард түмний амьдралд шууд нөлөөлнө. Үйлдвэрлэгчид зөвхөн үнийн хөөрөгдлөөр ашиг олоод эхэлнэ. Олон үйлдвэр аж ахуйн газар дампуурна. Улс орон даяар аж ахуйн харьцаа алдагдана. Ийм аюул байгаа учраас нэг хязгаар луу туйлширч, төлөвлөдөг механизмаа гэнэт орхиж зах зээл рүү бодлого зохицуулалтгүй гэнэт хэлбийж ороход юунд хүргэж болхоыг анхаарах хэрэгтэй. Эдийн засаг, нийгэм, улс төрийн шийдвэрлэх олон асуудал байна. Түүнд цаг хугацаа хэрэгтэй. Гэнэт бүтэж, гэнэт үр дүн нь гардаг ид шидтэй зүйл биш, харин ээлж дараагаа олсон олон талын арга хэмжээ, ухаалаг тодорхой үйл ажиллагааны үндсэн дээр алхам алхамаар эв зүйгээ олж, тууштай үр дүнд хүрэх ажил юм”.

Тэр бүгд хурал дээр миний хэлсэн үгийн товч агуулга нь ийм юм. Үүний дараа үйл явдлууд маш хурдан өрнөж байв. Удалгүй 1990 оын 3-р сард МАХН-ын Төв Хорооны Бүгд Хурал хуралдав. Энэ бүгд хурал дээр манай намын удирлагад ажиллаж байсан нөхөд чухам хэн нь хэн бэ гэдэг талаар сайн ойлголттой, ёстой л хэнтэй нөхөрлөж болох, болохгүй гэдэгт өөр өөртөө дүгнэлттэй болцгоосон санагддаг.

МАХН-ын Төв Хорооны 1990 оны 3-р сард болсон Бүгд хурал:

- Цаг үеийн байдал, түүнээс хийх дүгнэлт,
- МАХН-ын онц их хурал хуралдуулах тухай,
- Зохион байгуулалтын асуудал гэсэн асуудал хэлэлцэв.

Улс төр, эдийн засгийн системийн өөрчлөлтийн чиг баримжаа бүрэн тодорхой биш, удаан явцтай байгаа нь үнэн гэдгийг Бүгд Хурал хүлээн зөвшөөрсөн юм. Тэр бүгд хурал дээр гадаад өрийн асуудлаар болсон яриа үйлдэл санаанаас гардаггүй юм. Өнгөрсөн 70-аад жилд ЗХУ-аас Монгол улс их хэмжээний зээл авч өрөнд орсны буруутанг тодруулах санаа гарч ирлээ.

Гэтэл бага насандаа хамт сурч байсан итгэж явдаг нэг нөхөр маань Монголыг гадаад зээлийн их өрөнд оруулсан буруутан бол Д.Содном мөн, би түүнд хамаагүй гэх маягийн юм хэлдэг, ярьдаг байна. Дараахан нь “Чи Монголыг Улсын Төлөвлөгөөний Комисст байхдаа хэд, Сайд нарын Зөвлөлд очсон хойноо хэдий хэмжээний гадаад зээлийн өрөнд оруулсан бэ?” гэж бичсэн асуулт надад ирлээ. Хурал завсарлах үед бэлтгэж тэр асуулгад доорхи хариу өглөө:

“Би Улсын Төлөвлөгөөний Комисст орлогч дарга, даргын албан тушаалд 1969 оноос, Сайд нарын Зөвлөлийн даргаар 1984 оноос ажилласан. Монгол улс 1970-1985 онд 5 тэрбум, 1985-1990 онд 3,5 тэрбум шилжих рублийн зээл тусламжийг Зөвлөлт Холбоот Улсаас авч ашигласан. Энэ бүх зээл тусламж манай улсын эдийн засгийн хүч чадлыг бэхжүүлэх, нийгмийн асуудлыг шийдэхэд зориулагдсан. Ийм зээл тусламжийн ачаар 1975 оноос 1989 онд гарсан өөрчлөлт, бүтээгдсэн зүйлийг зэрэгцүүлж товч танилцуулбал:

- Нүүрс олборлох хүчин чадал 3,2 сая тонноос 8,2 сая тонн болсон.
- Цахилгаан станцуудын суурьлуулсан хүч чадал 266 мегаватт байснаа 890 мегаватт болж нэмэгдсэн.
- Энэ хугацаанд “Эрдэнэт” болон “Монголросцветмет” хамтарсан үйлдвэр байгуулагдаж манай экспортын эх үүсвэрийг эрс нэмсэн.
- Хотуудыг сүүгээр хангадаг үнээний механикжуулсан фермүүд 10 сая литр сүү үйлдвэрлэдэг байсан бол 42 сая литр сүү өгдөг болсон.
- Үр тариа хадгалдаг элеваторууд 200 мянган тоннын багтаамжтай байсан нь 409 мянган тонн болжээ.
- Услалтын систем бүхий тариалангийн талбай 7 мянган га байсан нь 35 мянган га болсон.
- Хүнсний үйлдвэрүүдийн хүч чадал 1,7-2,0 дахин нэмэгдсэн.
- Хагас сая тонн цемент үйлдвэрлэх шинэ үйлдвэртэй боллоо.
- Барилгын ханын материалын үйлдвэрлэлт 2,5-3 дахин нэмэгдсэн. Үүний дотор тоосго 85 сая байсныг 211 сая ширхэгийг, төмөр бетон эдлэл 71 мянга байсныг 215 мянган кубометрийг үйлдвэрлэдэг болсон.
- Хивс 350 мянган кв метр байсныг 2430, сүлжмэл эдлэл 880 мянган ширхэг байсныг 3100 ширхэгийг гаргаж байна.
- Малын арьс ширийг 100 хувь боловсруулж бэлэн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж байна.
- Тусламжийн ачаар бараг бүх аймгийн төв телевиз үздэг болсон.
- Орон сууцны нийт ашигт талбай 1 сая 880 мянган метр квадрат байсан бол 4 сая 400 мянган квадрат метр болжээ.
- Ерөнхий боловсролын болон техник мэргэжлийн сургуулийн

хичээлийн байрны суудлын тоо 194 мянга байсаныг 292 мянга болгож өргөтгөсөн.

- Эмнэлгийн ор 14,3 мянга байсан бол 23,4 мянга болсон.

Энэ бүхнийг Монголын бүх иргэд мэдэж мэдэрч байдаг. Цаг бага байсан учир би тоймтой зүйлүүдээс товч танилцууллаа. Ашиглаж байгаа үндэсний орлогын нөөцөд хэрэглээний фондын эзлэх хувь бага, үүнээс болж амьдрал сайжрахгүй байна гэж шүүмжилж байгааг зөв гэж үзэхгүй байна. ЗХУ манайд зээл олгохдоо, бид зээл авахдаа хэрэглээний санд биш, эдийн засгийн суурь салбарыг бэхжүүлэх арга хэмжээнд зориулах бодлого баримталсан нь зүйтэй болсон. Харин зээлийн хөрөнгийг бүрэн үр ашигтай ашиглах, төлөвлөсөн объектыг богино хугацаанд чанартай барих, техник технологи зөв сонгоход дутагдал бий. Хэрэв энэ 15 орчим жилийн богино хугацаанд ийм их хэмжээний зээл тусламж авч дээр дурьдсан баялаг бүтээгдээгүй бол бидний амьдрал 60-аад оны хэмжээнд, түүнээс ч хүндэрсэн нөхцөлд байж болохыг бодоход илүүдэхгүй. Зээлийн өрөнд оруулсан буруутнаар хэн нэгнийг тодруулж золиослох шаардлага гараад байгаа бол тэр золиослогдох хүний нэг би болж таарна. Ийм зээл авч ашиглах, бүтээн барих асуудлыг нааштай шийдүүлэхэд их идэвх гаргаж ажилласан, үндэслэл тооцоо гаргах, итгүүлж үнэмшүүлэх, олон удаагийн гэрээ хэлэлцээ байгуулахад оролцсон хүн нь би мөн!” гэсэн хариу өгч билээ.

Энэ үед улс төрийн тогтворгүй байдал өдрөөс өдөрт нэмэгдэж, “Өөрчлөлт шинэчлэлийг хурдан хийхгүй байна!” гэж нам, төр засгийн удирдлагыг шүүмжилж, эсэргүүцэл, тэмцэл хурцадсаар байв. Бид нийгмийн амьдралыг зохицуулж залах жолоог алдах нөхцөл бүрдүүлж байсныгаа ухаарч ёстой байсан байх.

9 Хүнд үе.

Д С: 1990 онд бид нар Япон улсад айлчлал хийгээд 3-р сарын 4-нд ирсэн бөгөөд 3-р сарын 7-ны өдөр Сүхбаатарын талбайд өлсгөлөн зарлаж хэсэг залуучууд суулаа. Манай улсад урьд хэзээ ч гарч байгаагүй, тайван тэмцлийн хамгийн хурц хэлбэр, хүний амь насар дэнчин тавьсан тэр үйлдэлд хандах туршлагагүй байсан учир нам төрийн удирдлагад байсан бид бүгд тэвдэх байдалд орсон. Харин өлсгөлөнг даруй болиулж хүний амь насанд хохирол гаргахгүйн тулд бололцоотой бүхнийг хийхэд бидний сэтгэл санаа нэг байсан.

Шинэ хүч болох залуучуудаас 8-9 хүн оролцсон өлсгөлөн зарлагчид МАХН-ын монополь эрхийг болиул, Ардын Их Хурлыг тараа гэсэн хоёр шаардлага тавьж байлаа. Гуравдугаар сарын 8-ны амралтын өдөр би ажил

дээрээ байсан бөгөөд Ж.Батмөнх дарга “Их тэнгэрийн ам”-нд байдаг гэртээ дөрвөн өдрийн дараа буюу 13-ны өдөр хуралдуулахаар товлосон МАХН-ын Төв Хорооны бүгд хуралд тавих илтгэлийнхээ төсөл дээр ажиллаж байлаа.

Ийм ноцтой байдлыг хараад юу ч хийхгүй байх аргагүй санагдсан бөгөөд Ж.Батмөнх даргатай утсаар ярьж “Сүхбаатарын талбайд очиж өлсгөлөн зарласан нөхөдтэй уулзаж өлсгөлөнг зогсоох асуудлаар ярилцъя!” гэсэн санал хэллээ. Ж.Батмөнх гуай “Чи өөрөө шийд!” гэсэн хариу хэллээ. Ийм хариу аваад надтай хамт байсан Сайд нарын Зөвлөлийн орлогч дарга Д.Бямбасүрэнд “Өлсгөлөн зарлагчдыг зохион байгуулж байгаа хүмүүстэй уулзъя!” гэж санал болгож буйг Сүхбаатарын талбайд очиж хэлэхийг хүслээ. Ардчилсан холбооныхонтой холбоотой байсан Д.Бямбасүрэн маань миний саналыг зөвшөөрч тэд нартай очиж уулзлаа. Миний саналын хариуд “Аюулгүй байдлыг хангах явдлыг зохицуулахад хүнд байгаа, нөгөө талаар өргөн олонд мэдээлэх нь чухал учир тантай телевизээр уулзая!” гэсэн хариу ирүүлсэн байлаа. Засгийн газрын ордонд уулзахаар бодож телевизийн нөхөдтэй ярихад техник хэрэгсэлийг ордонд аваачихад хүнд, цаг их зарцуулах тул уулзалтыг телевизийн төвд зохиох санал гарсан. Ингээд 16 цагт телевизийн төвд очихоор тохирлоо. Би Д.Бямбасүрэнгийн хамт тохирсон цагтаа очлоо. Бид хоёр гарч явахдаа МАХН-ын Төв Хорооны нарийн бичгийн дарга, Ардын Их Хурлын тэргүүлэгчдийн орлогч дарга Ц.Намсрай даргатай дайралдаад, цуг явж уулзалтад оролцох санал хэлэхэд татгалзсан юм. Ардын Их Хурлын тэргүүлэгчдийн орлогч дарга, Намын Төв Хорооны нарийн бичгийн даргын хувьд энэ хоёр байгууллагын асуудлаар үндсэн шаардлага тавьж байгааг анхаарч уулзалт ярилцлагад оролцвол зүгээр гэсэн санаагаар түүнийг цуг явахыг урьсан хэрэг.

Өлсгөлөн зарлагчдыг төлөөлсөн нөхөд цуварч очсоор 17 цаг болж байхад Э.Бат-үүл, Б.Баабар болон бусад нөхөд уулзалтад оролцсон. Уулзалтын яриаг би эхэллээ. “Та нөхөд Монголын улс төр, эдийн засгийн системийг өөрчилж шинэчлэх арга замыг сонгох шаардлагыг маш хурц хэлбэрээр, тухайлбал, өлсгөлөн зарлаж хүний амь насаар дэнчин тавих аргаар тавьж байна. Өндөр хариуцлагатай, үр дагавар ихтэй энэ асуудлыг эв зүйгээ олж зөв шийдэж чадах эсэхээр та бид нар ард түмнээрээ дүгнүүлэх шалгалт өгөх болоод байна. Та нөхөд 2 үндсэн шаардлага, тухайлбал МАХН-ын эрхийг хязгаарлах, Ардын Их Хурлыг тараах шаардлага тавьж өчигдрийн өдрөөс өлсгөлөн зарлав. Тэдгээр шаардлагаар өнөөдөр эцсийн шийдлийг хэн нэгэн хүн гаргаж хариу өгөх эрхгүй, нам төрийн эрх барих дээд байгууллагад оруулан хэлэлцүүлж шийдүүлэх ёстойг та нөхөд мэднэ. МАХН-ын онц эрхийг хязгаарлах

талаар та нөхдийн ярьж байгаа асуудал 4 хоногийн дараа хуралдуулахаар бэлтгэж байгаа МАХН-ын Төв Хорооны ээлжит бус бүгд хурлын хэлэлцэх асуудалд тусгагдаад байна. БНМАУ-ын Ардын Их Хурлыг тараа гэж буй шаардлага, түүний үндэслэлийг 12 хоногийн дараа хуралдуулахаар бэлтгэгдэж буй Ардын Их Хурлын ээлжит бус чуулганд танилцуулах юм!” гэж яриу.

Гэтэл тэд нар “МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчоог огцруул!” гэсэн шинэ шаардлага тавьж байна гэлээ. “Намын Төв Хорооны ээлжит бус бүгд хурлаар бий болсон байдлыг хэлэлцэх учир УТТ-г огцруулахаар нэмж тавьж байгаа шаардлагыг чинь ярьж таарна!” гэсэн хариу хэллээ. “Нэгэнт бүх шаардлага чинь нам төрийн зохих байгууллагуудын дээд түвшинд хэлэлцэгдэх боллоо, үүнийг та нарт болон телевизээр олон түмэнд мэдээллээ. Ийм учраас өлсгөлөнгөө даруй зогсоохыг та нарт уриалж байна!” гэж нэмж хэлэв. Миний уриалгад тэд тодорхой хариу хэлээгүй. Ингэж бидний уулзалт өндөрлөх болсон.

Телевизэд болсон уулзалтын дараа ажил дээрээ ирэхэд Төв хороо, Засгийн газрын гишүүд, Ж.Батмөнх гуайгаас бусад удирдах хүмүүс бүгд цугларсан, телевизийн ярилцлага уулзалтыг харсан байлаа. Би тэдэнд “Телевизэд болсон уулзалтын тухай танилцуулъя!” гэв. Тэд нар “Хэрэггүй, бид бүгдийг харж, сонссон” гэж билээ. Тэр орой зарим нөхөд Сүхбаатарын нэрэмжит талбай болон Засгийн газрын ордны зүг орж ирдэг гол гудамжуудад цагдаа, цэрэг гаргаж хөл хорих санал гаргаж байсан бөгөөд “Ж.Батмөнх даргад танилцуулахгүйгээр шийдэхгүй!” гэсэн хариу өгч байв.

Маргааш нь буюу 3-р сарын 9-ний өдөр Ж.Батмөнх даргын өрөөнд МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны хурал болж УТТ бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцрох шаардлагад хэрхэн хандах асуудлыг хэлэлцлээ. Ж.Батмөнх гуай МАХН-ын УТТ-ны жинхэнэ ба орлогч гишүүн хүн нэг бүрийн саналыг хэлүүлсэн. Бүх хүмүүс “Огцрох нь зүйтэй!” гэсэн бөгөөд огцрохгүй нөхцөлд цус урсах, хүний амь хохирох хүртэл тэмцэл хурцдаж магад, өлсгөлөн цуглааныг өөр замаар зогсоож намжаах аргагүй болсон, шинэ хүчний өөрчлөлт шинэтгэлийг шуурхай явуулах саналыг зарчмын хувьд буруу гэх үндэслэл байхгүйг бүгд адил ойлгож байсан юм.

Ж.Батмөнх гуай хамгийн сүүлд нь миний саналыг асуусан бөгөөд би “УТТ огцрох хэрэгтэй болсон гэдэгт эргэлзэхгүй байна, огцрохыг зөвшөөрч байна. Гэхдээ нам, төр засгийн жолоо барих үүрэг хариуцлагыг чухам ямар хүмүүсийн мэдэлд хэрхэн шилжүүлэх нь зохимжтойг бодохгүй орхиж боломгүй!” гэлээ. Гэвч би энэ талаар тодорхой санал хэлж чадаагүй, хэлье гэвч бодож боловсруулж амжсан тодорхой санал байгаагүй юм.

Ингээд 3-р сарын 9-ний өдрийнхөө үдээс хойш Ж.Батмөнх гуай телевизээр үг хэлж хэд хоногийн дараа болох намын төв хорооны ээлжит бус бүгд хуралд УТТ огцрох асуудал хэлэлцүүлэх болсоныг мэдэгдэж, өлсгөлөнг даруй зогсоож, хүний амь хохироохгүй байхыг уриалсан юм. Ж.Батмөнх гуайг мэдэгдэл хийснээс хойш оройжин телевизээр үзүүлсэн яриа хэлэлцээр явагдаж, үр дүнд нь өлсгөлөнд оролцогсод гэр орондоо харьж хурц байдал намжсан.

Ж.Батмөнх гуайн мэдэгдэлийн дараа 9-ний өдрийн орой өлсгөлөн зогсож, жагсаал цуглаан намжсан учир харьцангуй тайван нөхцлийн цөөн хоногт МАХН-ын Төв Хорооны 1990 оны 3-р сарын 13-ны өдрийн Бүгд хурлыг бэлтгэж хуралдууллаа. Бүгд хуралд Намын Төв Хорооны гишүүдээс 70 гаруй хүн санал хэлсэн бөгөөд УТТ-г огцруулах, Намын төв хорооны удирдлагыг өөрчлөх, мөн МАХН-н онц их хурал зарлан хуралдуулах шийдвэр гарсан юм. Дараа нь 7 хоног өнгөрөөд Ардын Их Хурлын чуулган хуралдаж Ардын Их Хурлын тэргүүлэгчдийн даргын үүрэгт ажлаас Ж.Батмөнхийг, Сайд нарын Зөвлөлийн даргын үүрэгт ажлаас Д.Содномыг чөлөөлөх асуудал шийдэгдсэн.

Ж.Батмөнх гуай бид хоёр эдгээр албан тушаалаас чөлөөлөгдөх асуудал тавихаа төлөвлөсөн, ярьсан байсан юм. Зарим нэг хүн бид хоёрыг тэр албан тушаалуудад үлдэх бий гэж дэмий зовж байсан бөгөөд түүнийгээ хэлж ч байсан. Тус чуулганы хуралдаанд сууж байхдаа Сайд нарын Зөвлөлийн даргын үүрэгт ажлаас чөлөөлөхийг хүсч чуулганы хуралдаанд хэлэх үгийнхээ төслийг санаа зовж байсан нөхөртөө үзүүлж, болж байна уу гэж асуун тайвшруулж байж билээ.

Намын Төв Хорооны Бүгд хурлын дараа МАХН-ын Төв Хорооны ерөнхий нарийн бичгийн даргад томилогдсон Гомбожавын Очирбат уулзаж, Ардын Их Хурлын тэргүүлэгчдийн дарга, Сайд нарын Зөвлөлийн даргад томилохоор төлөвлөж байгаа хүмүүсийн талаар миний саналыг асуусан. Би Сайд нарын Зөвлөлийн даргад Ш.Гунгаадоржийг томилбол зүйтэй гэж боддог Гомбожавын Очирбатад хэллээ. Урьд өдөр нь санал асууж магад гэж бодоод Д.Бямбасүрэн, Ш.Гунгаадорж хоёртой уулзаж санал солилцож ярьж байсан юм. “Хэрэв надаас санал асуувал Гунгаадоржийг Сайд нарын Зөвлөлийн даргаар томилох санал хэлнэ. Учир нь Гунгаадорж хөдөө аж ахуй, хөдөөгийн амьдралыг сайн мэдэх бөгөөд нөхдийнхөө санал зөвөлгөөнийг авч ажиллаж чадна гэж бодож байна. Гэхдээ эдийн засаг санхүүгийн асуудлаар тулгамдах байх. Д.Бямбасүрэнгийн хувьд шууд хэлэхэд бусдын санал сонсохдоо тааруу гэж ярьдаг. Тэр нь үнэн. Харин эдийн засаг, санхүүгийн ажлыг сайн мэднэ. Иймд Сайд нарын Зөвлөлийн 1-р орлогч даргын ажилд томилох санал хэлнэ. Та хоёр хамтарч, бие биеэ нөхөж дэмжиж ажиллавал сайн байна!”

гэсэн бөгөөд тэр хоёр маань “Зүйтэй, зөвшөөрнө!” гэж хэлж байсан юм. “Ардын Их Хурлын тэргүүлэгчдийн даргад Пунсалмаагийн Очирбатыг томилох санал байгаа!” гэж Г.Очирбатыг хэлэхэд нь “Би санал нэг байна!” гэж билээ. Ардын Их Хурлын чуулганы хуралдаанаас дурьдсан томилгоог шийдсэн.

Чуулганы хуралдааны дараа Гунгаадоржид Сайд нарын Зөвлөлийн даргын ажлыг хүлээлгэж өглөө. Гунгаадорж миний хөдөө аж ахуй эрхэлсэн орлогчоор ажиллаж байсан, яам тусгай газрууд, тэдгээрийн хариуцах асуудал, ажлын арга технологийг мэддэг, засгийн газрын хэрэг эрхлэх газрын ажилтан нар болон аймаг хотын удирдлагад ажиллагсадыг таних хүн байсан учир ажил хүлээлцэхэд амар байсан.

Төр засгийн удирдах албан тушаалын ажилд олон жил зүтгэсний эцэст 1990 оны гуравдугаар сарын эцэст 57 насандаа огцрон жинхэнэ чөлөөт иргэн болсон.

10 “Ю.Цэдэнбалын тойрон хүрээлэгчид” гэгчид.

Д С: Манай шинэхэн түүхэнд үзэл бодлоор өөр болон захиргаадалтад дургүйцсэн хүмүүст 30, 40-өөд оны үед элдэв “зохиомол хэрэг” тулган хүлээлгэж олноор нь алж, устгаж байжээ. Тэр үеийн нөхцөл байдалд Монгол улсын аюулгүй байдал, тусгаар тогтнолд аюул учруулж болох үйлдэл хийгчид цөөнгүй, түүнтэй тэмцэх шаардлага байж таарна. Гэтэл хэт хавтгайрсан хардлага сэрдлэг, буруу ширүүн тэмцэл, хутган үймүүлэгч, бялдуучлагчдын харгайгаар олон арван мянган гэмгүй иргэд харамсалтайгаар хэлмэгдэж амь үрэгдсэн түүх бий.

Монголын төр засгийг 1921 оноос хойш толгойлж байсан бараг бүх хүмүүс хэлмэгдэж дууссан юм билээ. Дөч тавиад оноос алж хөнөөх аргаар хэлмэгдүүлдэг нь зогссон, харин ажил амьдралаар нь хохироох хэлмэгдүүлэлт үргэлжилсээр байжээ. 1990 онд МАХН-ын тэр үеийн удирдлагад шинээр гарч ирсэн зарим нөхдийн санаачлагаар хийгдсэн ээлжит том хэлмэгдүүлэлт болох шахсан үйлдлээс дүгнэлт хийх, сургамж авахад илүүдэхгүй.

1990 оны 6-р сард МАХН-ын Төв Хороо Бүгд хурлаа зарлан хуралдуулж “Ю.Цэдэнбалыг тойрон хүрээлэгчдийн үйл ажиллагаанд өгөх улс төрийн дүгнэлт” гэсэн асуудал хэлэлцжээ. Хоёр сарын өмнө хуралдсан МАХН-ын онц Их хурлаас байгуулсан тусгай комиссоос энэ асуудлаар илтгэл санал бэлтгэж бүгд хуралд оруулжээ. Илтгэлийн гол санаа санал нь:

-Монголд удирдлагын ганцаар захирах хүнд сурталт дэглэм тогтолцоо байсан. Түүнийг ЗХУ-аас хуулбарлаж байсан гэж дүгнэсэн.

-Түүхэнд Цэдэнбалын эзлэх байрыг тодорхойлсон бөгөөд түүндээ: Ю.Цэдэнбалын хувь нэмэр Монголын ололт амжилтанд орсон. Гэвч Ю.Цэдэнбал матеиарлын болон оюуны нөөц бололцоог бүрэн дүүрэн ухаалаг ашиглаагүй. Хэл, түүх, соёл, аж төрөх ардын ухаан, ёс заншил, монгол сэтгэлгээг хамгаалахад буруу байр суурь баримталж байсан. Монголыг ЗХУ-тай нэгтгэж нийлүүлэхийг хөөцөлдөж байсан. Улсын хилийн асуудлаар алдаа гаргаж байсныг хэзээ ч уучилж болохгүй.

-Дутагдал арилгах, улс хөгжүүлэх эрмэлзлийг мохоож хүнийг үзэл бодлын нь төлөө мөшгөж хохироодог, хүний эрх ноцтой зөрчсөн гэж дурьдаад Ю.Цэдэнбал хувь хүний хувьд социалист системийнхээ хүрээнд олон хувилбараар сэтгэж улс үндэс, ард түмний амин эрх ашигт илүү нийцтэй, илүү хүнлэг энэрэнгүй, ухаалаг ардач хувилбарыг сонгон ашиглах бололцоо байсан нь эргэлзээгүй гэж дүгнэсэн байдаг.

“Ю.Цэдэнбалыг тойрон хүрээлэгчид”-ээр тодруулсан хүмүүсээ гурван зэрэглэлд хуваасан байв. Тухайлбал:

а) Ю.Цэдэнбалд хамгийн ойр дотно байж нөлөөлж, санааг нь хамгаас урьд хэрэгжүүлж байгсад. Тэр нь С.Лувсан, Н.Лувсанравдан, Д.Майдар, Т.Рагчаа, Б.Дэжид, Б.Ламжав, Ц.Намсрай.

б) Уур амьсгалд зохицон оногдсон үүргээ чадах хирээр залгуулж, эрх тушаал хөөцөлдөхийг урьтал болгохгүй, нөхцөл байдалд зохицож байсан хүмүүс. Тэр нь Ж.Батмөнх, Н.Жагварал, Д.Моломжамц, Ц.Дүгэрсүрэн, Б.Лхамсүрэн, М.Пэлжээ.

в) Аялдан дагагчид. Гэхдээ зарим чухал асуудал дээр зөрүүтэй санал, үзэл, бодол баримталж, түүнийгээ зүрхлэн илэрхийлж байсан хүмүүс. Тэр нь Б.Содном нар гэжээ.

“Ю.Цэдэнбалын тойрон хүрээлэгчид” юугаар намын өмнө буруутай вэ? гэсэн асуудал тавьж түүндээ буруутгах 6 зүйлийг бичжээ:

-эдийн засгийн үр ашиг дээшлүүлэх доривтой ахиц гаргаагүй, өр зээл нэмэгдэн ард түмний амьжиргааны түвшин олон жил олигтой дээшлэхгүй байлаа.

-хамтын удирдлага, шүүмжлэл 1964 оноос хойш алга болсон. Санал чөлөөтэй хэлэх боломж хаагдсан.

-боловсон хүчнийг бэлтгэх, сонгох, мэргэжил боловсролыг нь дээшлүүлэх, залгамж халаа бэлтгэх ажил муу байсан.

-онолыг ойшоогоогүй, онолын сэтгэлгээг чөдөрлөсөн.

-Ю.Цэдэнбалын овилгогүй эхнэр А.И.Филатоваг нам, улс, олон нийтийн байгууллагын дотоод хэрэг, боловсон хүчний асуудалд хутгалдан ороход хүргэж, алдар цол гавьяа олгож байв.

-өөрсдөө шийд гарган бие биедээ алдар цол гавьяа шагнал хүртээж, тусгай хангамж, тусламж олгож байв.

Илтгэлд тойрон хүрээлэгчээр тодруулсан хүн нэг бүрээр дүгнэлт өгч ямар шийтгэл хүлээлгэх саналтайгаа Намын Төв Хорооны Бүгд хуралд илтгэсэн. Миний талаар дараах дүгнэлт санал хэлсэн байдаг:

“Д.Содном Сайд нарын Зөвлөлийн орлогч бөгөөд Улсын төлөвлөгөөний комиссын даргаар 10 жил, Сайд нарын Зөвлөлийн даргаар 6 жил ажиллаж эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн гол гол асуудлыг шийдвэрлэхэд чухал үүрэгтэй оролцож байсан хүмүүсийн нэг юм. Д.Содном энэ хугацаанд БНМАУ-ын эдийн засгийг илүү хурдацтай хөгжүүлэх боломжийг бүрэн ашиглах, эдийн засгийн гадаад харилцааны үр ашгийг дээшлүүлж, эдийн засгийн шинэчлэлтийг нийгэм улс төрийн харилцаануудтай нягт уялдуулан иж бүрэн хэрэгжүүлэх талаар идэвхи гарган тууштай ажиллаж чадсангүй. Д.Содном Ю.Цэдэнбалыг аялдан дагалдаж байсан ба эрхэлж байсан албан үүргийнхээ хувьд улс орны нийгэм, эдийн засгийн амьдралд гарсан гажуудал дутагдлын бурууг хуваалцах ёстой хүний нэг юм!” хэмээн илтгэжээ.

Бүгд хурал “Ю.Цэдэнбалыг тойрон хүрээлэгчид”-ийн үйл ажиллагаанд хийсэн улс төрийн дүгнэлт, боловсруулсан саналыг үндсэнд нь зүйтэй гэж үзжээ. Бүгд хурлын тогтоолын хоёрдугаар зүйлд “Нам төрийн дээд удирдлагад олон жил ажиллахдаа улс орны эдийн засаг, нийгэм, улс төр, оюун санааны амьдралд гарсан гажуудал дутагдлыг тухай бүр арилгахгүй улам даамжруулан хуримтлуулж, өөрсдийн байр суурь, үйл ажлаараа Ю.Цэдэнбалын ганцаар захирах хүнд сурталт дэглэмийн гэм согогийг хамгаалан гүнзгийрүүлж, нам ард түмний хүлээлгэсэн их итгэл найдварыг хангалтгүй биелүүлсэн Д.Гомбожав, С.Лувсан, Д.Майдар, Д.Моломжамц, Т.Рагчаа, 60-70-аад оны үед Намын хянан шалгах хорооны ажлын арга барилд гарсан ноцтой дутагдлыг арилгаагүйгээр барахгүй өвлөн үргэлжлүүлж, хууль ёс, намын зарчмыг зөрчиж, хүний хувь заяаг үндэсгүй хохироож байсан Б.Дэжид намын боловсон хүчний бодлогыг гажуудуулан Ю.Цэдэнбалыг аялдан дагалдаж хүмүүсийг үндэсгүй хохирооход оролцож байсан учир Б.Ламжав нарыг МАХН-ын гишүүнээс хассугай!” гэжээ.

Бүгд хурлын тогтоолын гуравдугаар зүйлд “Ганцаар захирах дэглэмийн үед манай нийгмийн амьдралд гарсан дутагдал доголдолд эвлэрэнгүй хандаж нам ард түмний өмнө хүлээсэн өндөр хариуцлагатай үүргээ хангалтгүй биелүүлсэн Ж.Батмөнх, Д.Содном, Б.Алтангэрэл, С.Лувсангомбо, П.Дамдин, Г.Адъяа нарыг МАХН-аас хасахыг сануулж, зэмлэл ногдуулсугай!” гэсэн заалт бий.

МАХН-ын Төв Хорооны 1990 оны 6-р сарын бүгд хурлаар намаас арга хэмжээ авагдсан нам, төр засгийн удирдлагад хуучин ажиллаж байсан дээрхи хүмүүсийг намын бүгд хурлын шийдвэрийн 8-р зүйлээр санал

болгосоны дагуу, мөн зохих баримт материал бүрдлээ гэж үзээд тэр оны 8-р сард Улсын Прокурор тогтоол гарган эрүүгийн хэрэгт татаж мөрдөх байцаах ажил эхэлсэн.

Д.Содномд эрүүгийн хэрэг болгож дараах 3 асуудлаар буруутгах ял төлөвлөсөн байсан:

1. Ю.Цэдэнбалын хувийн хадгаламжийн мөнгийг Орос улсад гуйвуулах зөвшөөрөл гаргаж өгсөн.

2. Насны тэтгэвэрт гарсан зарим хүмүүст тусгай тэтгэвэр тогтоож өгсөн.

3. Нам төрийн удирдах ажилтан нарын хангамжийн талаар тусгай тогтоол гаргасан.

Намайг бол эхний хоёр асуудлаар буруутан болгож яллах оролдлого хийгдсэн юм. Учир нь намайг 1984 оны 12-р сард МАХН-ын Төв хорооны Улс төрийн товчооны гишүүнээр томилогдохоос өмнө удирдах ажилтан нарын хангамжийн асуудлаар шийдвэр гарсан байжээ.

Надад тулгаж байсан эрүүгийн гэх хоёр асуудал нь юу байсан бэ:

1. Ю.Цэдэнбалын хадгаламжийн мөнгийг гадаадад гуйвуулах зөвшөөрөл гаргаж өгснийг прокурор Эрдэнэбаатар гэмт хэрэг гэж үзэж байсан бөгөөд түүнд нь няцаалт өгч байлаа. Ю.Цэдэнбалд 40 гаруй жил хөдөлмөрлөх хугацаандаа цалингаасаа хуримтлуулсан нэг сая орчим төгрөг байсан бөгөөд нэгэнт гэр бүлээрээ Москва хотод амьдарч байгаа учир хадгаламжийн мөнгөө гуйвуулан авч ашиглахыг хүссэн. Монгол банкинд үүрэг өгч Ю.Цэдэнбалын хадгаламжийн мөнгөний хэмжээ үндэслэлийг шалгуулаад хүсэлтийн нь дагуу хадгаламжийн мөнгийг нь гуйвуулж өгөхийг зөвшөөрсөн шийдвэрийг Сайд нарын Зөвлөл гаргасан. Шийдвэрийг буруутгах ямар ч үндэслэл байхгүй. Хэрэв Монголын хуулийн байгууллага Цэдэнбалд хувийн хадгаламжийн мөнгөө авч ашиглахыг зөвшөөрснийг буруу гэж шийдвэр гаргавал харин Монголын төр хүний эрхэд хууль бусаар халдсан хэрэг үүсч болно гэдгийг хэлж байлаа. Прокурор Эрдэнэбаатар “хүний мөнгийг гадаадад гуйвуулахад улсад эдийн засгийн хохирол учирдаг гэж ярих нь ямар учиртай вэ?” гэж асуудаг, би түүнд мөнгө гуйвуулах механизм, түүнээс улс хохирдоггүйн учрыг ойлгуулах гэж тайлбарладаг байж билээ.

2. Тусгай тэтгэвэр тогтоосныг гэмт хэрэг болгох оролдлогод нь мөн няцаалт өгч байлаа. БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөлийн тогтоолоор 1985-1990 онд нийт 5 хүнд тусгай тэтгэвэр тогтоосон бөгөөд тэр тэтгэвэр нь сард 1400 төгрөг өгч байхаар тогтоогдсон байлаа. БНМАУ-ын тэтгэвэрийн тухай хуулиар Сайд нарын Зөвлөлд тусгай тэтгэвэр тогтоож байх эрх олгогдсоны дагуу шийдвэр гаргасаныг буруутгах хууль зүйн ямар ч үндэслэл байгаагүй. Өндөр насны тэтгэвэрийг тогтоосон хэмжээ

нь тэтгэвэрийн хуулиар шууд тогтоогддог дээд хэмжээнээс дөнгөж 140 орчим төгрөгөөр илүү юм гэдгийг, жишиггүй их тэтгэвэр байна гэж үзэх үндэсгүйг бас тайлбарлаж байсан.

Бүртгэх үнэлэх хүмүүсээс гадна гэрч нар, хэд хэдэн цагдаагийн ажилтнууд, бас кино зурагт бичлэг хийх хүмүүсийг дагуулж гэрт орж ирээд бүх эд хогшлыг бүртгэж, үнэ тогтоож акт үйлдэн битүүмжлээд, зарах ашиглах эрхгүй болохыг мэдэгдэж билээ. Верагийн минь ээмэг бөгж, хүзүүний зүүлтүүдийг хурааж нэг хайрцагт хийн лацдаж орхихыг нь хараад, ялангуяа тэр үйлдлийг хийж байхдаа “үүнээс өөр үнэт зүүлтүүд байх ёстой!” гэж нэг гүйцэтгэгч эмэгтэй нь хэлж байхыг сонсоод миний дургүй хүрч байсан. Тэр эмэгтэйн бодлоор бол Верагийн минь хэрэглэдэг зүүлтүүд голохоор юм байж таарч байгаа юм. Заавал хэрэгцээ байхгүй үнэтэй юм цуглуулдаггүй, даруу амьдардаг хүнийг ойлгох чадваргүй хүнд доромжлуулж байх шиг санагдаж билээ.

Харин тэр олон хүн манайд орж ирж эрх чөлөөнд цээргүй халдаж байхад азаар хүүхдүүд гэртээ байгаагүйд би олзуурхдаг юм. Вера бид хоёрт тэвчээр алдахгүйгээр барагтай буруу үйлдлийг өнгөрөөж чадах сэтгэлийн тэнхэл байдгийг мэдэрсэн. Прокурорын шийдвэрээр миний нэр дээр банкинд байсан 20 мянган төгрөгийн хадгаламжийн мөнгийг бас ашиглах эрх хаагдсан байлаа. Өөр хадгаламж байхгүй, ажлаас зайлуулагдсан болохоор цалин гэх юм бараг байхгүй. 1990 оноос эхэлж тойрон хүрээлэгчид гэдэг нэр өгөгдсөн хүмүүсийг байцаах, дарамтлах ажил 1992 оны 8-р сар хүртэл үргэлжилж нийслэлийн шүүхийн шийдвэр гарснаар дуусгавар болсон.

11 “Алдагдсан он, жилүүд”.

И Л: 1990 оноос хойш Монгол оронд өрнөсөн үйл явдлуудын талаар та одоо ямар бодолтой байна вэ? Манайх шиг социализм байгуулж байсан зарим оронд энэ бүх хугацааг “алдагдсан он, жилүүд!” гэж нэрлэдэг юм билээ. Манайд байдал ямар байна вэ?

Д С: БНМАУ-ын Ардын Их Хурлыг шинэчлэх 1990 оны дундуур болсон сонгуулийн дараа шинээр сонгогдсон Ардын Их Хурлаас Улсын Бага Хурал томилогдож хууль тогтоох байнгын үйл ажиллагаа нь эхэлсэн юм.

Улсын Бага Хурал 1992 оны эхэн хүртэл сайн ажилласан. Ахмад болон залуу, янз бүрийн мэргэжлийн хүмүүсээс бүрдсэн Бага хурлын гишүүд Монгол улсын шинэ Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулахын зэрэгцээ ардчилсан төр, зах зээлийн эдийн засгийн шаардлагад нийцүүлж хууль зүйг өөрчлөх, боловсронгуй болгох ажлын эхийг тавихад хүч анхаарлаа

төвлөрүүлж амжилттай ажилласан.

Улсын бага хурлын гишүүд тэр үед улс орны ашиг сонирхлын үүднээс ажиллаж чадаж байсан. Хувь хүн, нам бүлгийн явцуу ашиг сонирхолд зохицох муу зуршилд автагдаж эвдрээгүй цэвэр хэвээр хүмүүс дийлэнх олонхи нь байсанд Улсын Бага Хурлын сайн ажиллагааны учир оршино. Мөн тэр үед улс төрийн хэд хэдэн намын төлөөлөл Засгийн газрын бүрэлдэхүүнд байсан нь оновчтой байсан болов уу. Төрийн ардчилсан тогтолцоо бүрдэх эхлэл тавигдаж байсан үе.

Гэвч байдал маш төвөгтэй байсан. Төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засгийн системийг ад үзэж зохион байгуулалтын бүтэцтэй нь устгаж байсан боловч зах зээлийн эдийн засагт ямар арга замаар шилжих нь тодорхойгүй байв. Хөдөө аж ахуйн нэгдлүүд тарж малыг иргэд аминдаа авч байлаа. Сангийн аж ахуйнууд задарч механикжуулагчид хөдөө аж ахуйн техникийг хуваан авч, тариалангийн талбайгаа хувааж эзэмшихээр өрсөлдөж эхэллээ. Хашаа худаг эзэнгүйдэж эхэллээ.

Аж үйлдвэрүүд удирдлага зохицуулалтгүй болсноос үйл ажиллагаа нь доголдож, дампуурч эхэлсэн. Авто тээврийн төвлөрсөн баазуудын тээврийн хэрэгсэлийг жолооч нар нь хувьдаа авах тэмцэл, өрсөлдөөн эхэлсэн байлаа. Олон хүн “ганзагын наймаа” эрхэлж эхэлсэн бөгөөд түүнд ямар нэг журам зохицуулалтгүй байв. Худалдаа бэлтгэлийн болон материал техникийн хангамжийн систем устгагдаж эхэлсэн.

“Зах зээл өөрөө бүхнийг зохицуулна. Монголыг туйлдуулж элгээр нь хэвтүүлбэл, босоод, хөгжөөд ирнэ!” гэдэг үзэл бодлыг буруу номоос хальт уншсан, түүнийгээ сурталчилдаг зарим хүмүүс төр засгийн удирдлагад гарцгаасан байлаа. Хуучин социалист гэж байсан улсуудтай бүх талын харилцаа тасарч, ялангуяа ЗХУ-ын эсрэг сурталчилгаа их болж, Монгол-Оросын харилцаа хамтын ажиллагааг зөвхөн харлуулж байв. Эдийн засаг, нийгмийн амьдрал ийнхүү замбараагүй болж байгааг хараад санаа зовохгүй, дуугүй ажиглаж байх аргагүй болсон. Эдийн засгийн системээ чухам яаж өөрчлөх нь тодорхойгүй, цэгцтэй бодлого боловсруулаагүй байсан. Энэ бүхэнд санаа зовж, цөхөхдөө эрх биш анхаарах ёстой гэж итгэн Ерөнхийлөгч П.Очирбат, Ерөнхий сайд Д.Бямбасүрэн нарт хувийн захидал бичиж байлаа.

Би БНМАУ-ын Ардын Их Хурлын гишүүн байж 1992 онд Монгол Улсын шинэ Үндсэн Хуулийг хэлэлцэж батлахад оролцож байснаараа бахархдаг. Монгол улсын Засгийн газар 1996-2000 оны хооронд дөрвөн удаа солигдсон. Төр засгийн тогтворгүй байдлыг дагаад нийгэм бас тайван биш болж, хэрүүл маргалдаан үймээн шуугиан ихдэж, бүтээх ажил цалгардаж, завших, залилах өрсөлдөөн ихдэж байгаа нь ажиглагдсан. Ард түмний санаа сэтгэл тайван биш, ардчиллын ач холбогдол, ирээдүйд зарим

хүн эргэлзэж эхлэх шиг болсон.

Тэр үед “Яамдын удирдлагад заавал мэргэжлийн хүн ажиллах шаардлагагүй, улс төрчид л ажиллавал зохино!” гэсэн үзлээр томилгоо хийгдэж байсны гайгаар эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн асуудлыг мэргэжил туршлагагүй хүмүүс удирдах болсноос алдаа гарч байсныг үгүйсгэх аргагүй. Ардчилсан Намын гишүүн, микробиологийн мэргэжилтэй Баабар /Б.Батбаяр/ Сангийн сайдаар томилогдоход санхүү, эдийн засгийн тусгай мэргэжил, туршлага шаарддаг энэ онц хариуцлагатай ажлыг гүйцэтгэж чадна гэдэгт би хувьдаа эргэлзэж байсан. Энэ тухайгаа би Баабарт өөрт нь нэг удаа уулзахдаа хэлэхэд түүнээс “Амжих хэрэгтэй байна шүү дээ!” гэсэн хариу сонсоод, чухам ямар утгаар хэлснийг нь ойлгоогүй өнгөрч байж билээ.

Монгол улсын Засгийн газрын Ерөнхий сайдаар Р.Амаржаргал томилогдсон даруйдаа хариуцлагатай албанд томилогдсоноо ухамсарлаж байгаа, ажлын аппаратаа яаралтай бүрдүүлж буйгаа хэлээд “Ерөнхий сайдын эдийн засгийн бодлогын зөвлөхөөр таныг томилж ажиллуулах саналтай байна, зөвшөөрөх үү?” гэж асуулаа. Ийм томилолтыг би зөвшөөрөх аргагүй гэдгийг хэд хэдэн үндэслэлээр хэллээ. “Мэдээллийг дотоод гадаадаас хүлээж авах болон боловсруулах, өндөр бүтээмжтэй хөдөлмөрлөх, зах зээлийн эдийн засгийн хуулийг мэдэж Монголынхоо нөхцөлд бүтээлчээр хэрэглэх гэх мэт өндөр шаардлага тавигдана. Орчин үеийн шаардлагад миний англи хэл мэдэхгүйгээс эхлээд олон талын мэдлэг чадвар дутна. Тогтоосон цаггүйгээр өдөр, шөнөгүй ажиллах шаардлагыг насны тэтгэвэрт гарсан миний эрүүл мэнд даахгүй. Нөгөө талаар МАХН-ын гишүүн миний үзэл бодол та нөхдийн үзэл бодолтой таарах таарахгүй юм гарч мэднэ!” гэсэн үндэслэлүүд хэлж, татгалзаж билээ. Гэвч Ерөнхий сайд маань “Таны туршлага, зөвлөмж бидэнд зайлшгүй хэрэг болно!” гэж учирлав. Тэгэхэд нь “Хэрэв тийм байгаа бол заавал орон тооны албан тушаалд томилохгүйгээр шаардлага гарсан тухайдаа намайг дуудаж байвал би ирж мэдэх юмаа хэлж зөвлөж байхад болно шүү дээ. Монгол улсын эрх ашгийн асуудлаар санал хэлж, асууж зөвлөж байя!” гэхэд хэн ч татгалзах учиргүй гэлээ.

Ийм ярилцлагын эцэст Р.Амаржаргал: “Тэгвэл та миний орон тооны бус зөвлөх байхыг зөвшөөрөх үү?” гэхэд нь би зөвшөөрсөн юм. Би түүнд “Аливаа асуудлаар санал бодлоо шууд хэлж байх бөгөөд танд таалагдах гэж ам дагаж ажиллахгүй шүү!” гэхэд Ерөнхий сайд “Зүйтэй!” гэж байсан.

Харин: “Таныг миний орон тооны биш зөвлөхөөр ажиллах болсоныг хэвлэлээр зарлана!” гэж хэлэхэд нь “Зөвхөн сурталчилгааны зорилготой томилгоо хийж байгаа юм биш биз?” гэсэн эргэлзээ төрж байсныг нуух юун. Гэхдээ улсын ашиг сонирхлын үүднээс “Залуу Ерөнхий сайдаа

зөвийг нь дэмжиж, алдахаас сэрэмжлүүлэхийн төлөө ажиллах ёстой!” гэсэн бодол давамгайлсан.

Энэ томилгооны дараа нэг нөхөр “Та чинь сөрөг хүчний Ерөнхий сайдын зөвлөх болчихоо юу?” гэж асуугаад, зэмлэх утгатай үг чулуудаж байсан бол харин МАХН-ын удирдах нөхөд, найз нар, танилууд бүгд “Та зөв шийджээ. Буруу тийш нь залж зөвлөхгүй нь ойлгомжтой. Залуу удирдах хүндээ намын харъяалал харгалзахгүй туслах хэрэгтэй. Харин таны зөвлөлгөөг авч байгаасай!” гэж хэлж байцгаасан.

Ерөнхий сайд Р.Амаржаргалын эдийн засгийн бодлогын орон тооны бус зөвлөх байх жил орчим хугацаанд Засгийн газрын ээлжит хуралдаанаар хэлэлцэх асуудлаар ээлтгэгдэж, тараагдсан нууц биш шийдвэрийн төслүүдийг уншиж зарчимын гэж үзэхээр асуудлаар саналаа тэмдэглэж танилцуулдаг байлаа. Анхаарч хүлээж авдаг байсан. Зарим нэг санал анхаарагдаагүй өнгөрсөн бол учрыг түүнээс асуухад “Манай Ардчилсан Намын партизан нартай санал нийлж, шийдвэр гаргахад амаргүй!” гэж учирлаж байсан. Үнэхээр тийм зовлон байсан байж таарна. Миний хэлсэн болгон зөвшөөрөгдөж байх ёстой биш нь ойлгомжтой.

Харин төсөл нь урьдчилж тараагдаагүй буюу нууц гэж үзсэн асуудлаар Засгийн газраас гаргах шийдвэрийн төслүүдтэй танилцах, санал өгөх бололцоо байгаагүй. Зарчмын ач холбогдолтой өмч хувьчлал, төсөв санхүү, банк зээл, үнэ, нийгэм хангамжийн болон гадаад харилцааны зэрэг асуудлаар боловсрогдож байгаа материал, шийдвэрийн төслүүдийг үзүүлдэггүй байсныг, заавал авч үзэх гэж хөөцөлддөггүй байснаа хэлэх хэрэгтэй.

Гэхдээ Ерөнхий сайд Р.Амаржаргалд олон түмний анхаарлын төвд байсан зарим чухал асуудлаар олж мэдсэн зүйлээр өөрөө санаачилж санал зөвлөмж бичиж өгөхийг хичээдэг байж билээ.

Монгол улсын 1992 оны Үндсэн хуульд “Мал, сүрэг бол үндэсний баялаг бөгөөд төрийн хамгаалалтад байна!” гэж заасан боловч яаж ойлгох, яаж хэрэгжүүлэхээ тодорхойлохгүй арваад жил өнгөрлөө. Бид Үндсэн хуулиа хэрэгжүүлэхэд хайхрамж хариуцлагагүй хандаж ирсний нэг жишээ. Үндсэн баялаг мал сүргээ иргэдийн хувийн өмчид өгчихөөд, тэр баялгийн хувь заяаг Монголын төр анхаарлынхаа гадна орхиж болохгүйг Үндсэн хуульдаа тусгасан нь Монголын нийгэм, эдийн засгийн өвөрмөц онцлогоо бодсон хэрэг. Мал сүргийг Монголын төр хамгаалалтдаа авч байхыг Үндсэн хуульд онцолж заасны утга учир нь миний бодоход:

-сүргийн бүтцийг оновчтой, малын үүлдэр угсааг сайн байлгах, Монголын малын генийг хадгалахад төрийн анхаарал, дэмжлэг зайлшгүй.

-малыг гоц халдварт өвчнөөс сэргийлж хамгаалах асуудлыг төр хариуцаж зохион байгуулах ёстой.

-цаг уурын бэрхшээл тохиолдоход гарах хохирлыг бага байлгах, бэлчээр хамгаалах, сайжруулах, бүрэн ашиглахад төрийн бодлого зохицуулалт шаардагдана.

-мал аж ахуйн бүтээгдэхүүнийг бэлтгэх, боловсруулах, борлуулах ажлыг төр зохион байгуулахгүй бол мөд хэрэгжихгүй.

Энэ бүхний үндсэн дээр эдийн засгийн өндөр үр ашигтай салбар хөгжиж, Монголын хүн амын ихэнх хувийг эзэлдэг мал аж ахуй эрхлэгчдийн орлого нь их, амьдрал нь хангалуун байх нөхцөл бүрдэх учиртайд Үндсэн хуулийн санаа орших болов уу. Дээрх чухал ажил зөвхөн төр засгийн зүгээс авч явуулах бодлого зохицуулалтаар амжилттай хэрэгжинэ.

1990 оноос хойш олон жил цаг агаарын нөхцөл харьцангуй тааламжтай, их нутаг хамарсан ган зуд болоогүйгээс энэ асуудалд олигтой анхаарахгүй өнгөрсөн бол 1999-2001 онд ихээхэн нутаг хамарсан ган, зудаар олон сая мал хорогдож, олон хүн амь амьдралаараа хохирсон нь манай төр засгийг гүн бодолд оруулж, мал сүргээ Үндсэн хуулийн дагуу хамгаалалтдаа авахыг хатуу анхааруулав бололтой.

Зарим санал:

1. Малыг иргэдээс худалдан авч боловсруулан мах экспортлох ажлыг ойрын жилүүдэд зохион байгуулах зайлшгүй шаардлагатай. Энэ ажлын ач холбогдол нь:

-малчин иргэдийг орлоготой болгож амьдралыг нь өөд татна.

-мах комбинатууд болон хүнсний үйлдвэрүүд ажиллаж олон зуун хүн ажилтай болно.

-экспортын орлого нэмэгдэж, гадаад худалдааны тэнцвэр сайжирна.

-малын үндсэн сүргийн чанар сайжирч цагийн хатуу үед байх үндсэн сүргийн малын тоо багассанаар бэлчээр талхлагдахаас сэргийлэх, хохирол бага гарах нэг чухал нөхцөл бүрдэнэ.

Нийт малын тоо оны эцэст 26-28 саяд багтаж, жилд 70 орчим мянган тонн мах экспортлож байхад, малын үндсэн сүрэг чанартай, ган зуд болоход үхэл хохирол харьцангуй бага байх болно. Ямааны тоо 1990 онд 4,5 сая байснаа 10 гаруй сая болтол нэмэгдэж хонь тэмээ хорогдож үхэр бага зэрэг өссөнийг сүргийн бүтцэнд гарсан сайн өөрчлөлт гэж үзэхгүй байна.

2. Мал, мал аж ахуйн бүтээгдэхүүнийг худалдаж авах бэлтгэлийн системийг яаралтай бий болгох хэрэгтэй байна. Монголын иргэд бэлчээрийн мал аж ахуй эрхэлж байгаа гол зорилго нь малыг хариулж, тоолж, харж байхад биш харин түүний ашиг, шимийг ашиглаж амьдрал ахуйгаа сайжруулж байхад оршино. Түүнд нь төр засаг тусалж, зах зээлд оролцож авах ёстой ашиг, орлогоо олж авч байх нөхцлийг нь бүрдүүлж

өгөх ёстой. Үүнийг бэлтгэлийн систем бий болгох, мал бэлтгэж мах экспортлох ажлаас эхлэх нь зөв.

3. Хөдөө аж ахуйн нэгдэл, сангийн аж ахуйг яаран устгасан боловч түүний оронд мал аж ахуй эрхлэгчдийн хөдөлмөрийг нэгтгэж байх “хоршооны систем”-ийг бий болгох ажил зохих хэмжээнд анхаарагдахгүй орхигдсон нь их алдаа болсон.

Мал аж ахуй эрхлэгчид “хот айл” болж, айлууд 5-6-аар нэгдэж “нөхөрлөл” болж, нөхөрлөлүүд 5-10-аар нэгдэж “хоршоо” байгуулж, хоршоод нийлж “холбоо” байгуулсан байх арга хэлбэрээр мал аж ахуй эрхлэгчдийн хоршоо бий болгож эхэлсэн зарим аймгийн туршлагыг судалж, нэгдсэн бодлого, арга зөвлөмжөөр хоршооллын хөдөлгөөнийг өрнүүлэх нь чухал юм.

4. Мал эмнэлэгийн асуудлаар тусгай хууль санаачилж, малын гоц халдварт өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх тариа, хамуу, цагаан хорхой зэрэг өвчнөөс сэргийлэх, ариутгах эмчлэх ажлыг заавал хийдэг байх, ийм ажлаас зайлсхийсэн нөхцөлд өндөр хариуцлага хүлээдэг журам тогтоох хэрэгтэй. Монголын малыг халдварт өвчнөөс хамгаалах асуудал зөвхөн Монголын төрийн зүгээс явуулах бодлого, зохиох ажлаар шийдэгдэнэ.

5. Монгол нутгийн малын бэлчээрийг хамгаалж, өвс ургамалын бүтцийг хадгалах, ялангуяа талхлагдсан, талхлагдаж байгаа бэлчээр нутгийг онцгой хамгаалалтад авч сэргээх ажлыг цаг алдалгүй зохиох, түүнд эрдэм шинжилгээний байгууллага, эрдэмтэн нарынхаа тус дэмийг авах шаардлагатай.

Монгол улс, монголчууд мал аж ахуй эрхэлж, байгаль орчинтой ойр зохицож амьдардаг чадвар, заншлаа шинэ зуунд хадгалж чадах эсэх, бахархаж байдаг цэвэр байгаль орчноо хамгаалж үлдэх эсэх том асуудал хурц тавигдаж эхэллээ. Түүнд үнэлэлт авах хариу өгч эхлэх цаг тулаад байна. Олон мянган жил хадгалж чадсан цэвэр байгаль, унаган төрхөөрөө буй ургамал бэлчээрээ одоогийн үе сүйтгэж нүгэл хийх ёсгүй. Хэрэв бэлчээрээ сүйтгэвэл, бэлчээрийн ургамлын чанар өөрчлөгдөж муудвал Монголд мал аж ахуй эрхлэх үндэс суурь үгүй болж сүйрнэ.

Бэлчээр хамгаалах асуудлыг орчин үед хурцаар гаргаж хэлэх, төр засаг, нийт иргэдийн анхаарлыг энэ асуудалд хандуулах онц шаардлагатай болж буйг доорхи үйл явдлаас ойлгож болно.

Нийт нутгийн бэлчээрийн даацаас малын тоо хэтэрсэн. Ерээд оныг хүртэл жилд 8-9 сая төл бойжуулж тэр орчим тооны малыг дотоод хэрэгцээ, экспортод зарцуулаад 25-26 сая мал өвөлжүүлдэг байхад хавар болон зуны эхэн саруудын тарчигдуу бэлчээр 34-35 сая мал, төлийн тэжээлийн хэрэгцээг хангадаг байлаа.

Монголын нутагт мал тархаж байрласан, уурхайн болон гар,

өрөмдмөл худаг олон байсан учир бэлчээр ашиглалт илүү байв. Гэтэл сүүлийн арав гаруй жилд мал борлуулах, ашиглах зах, зээл хомс болсон, түүнийг зохион байгуулаагүй үндсэн шалтгаанаар малын тоо 33 сая болтол өсч, мал сүргийн бүтэц чанарт ихээхэн өөрчлөлт гарлаа.

Оны эцэст тоологдсон 33 сая малыг өвөлжүүлдэг, хавар зуны эхний саруудын тарчиг бэлчээрт 42-43 сая мал бэлчээрлүүлэх болоод байна. Газрын гүнээс ус татах худгуудаа устгаснаас их бэлчээр ашиглаж чадахаа больсныг бодолцвол ашиглаж байгаа бэлчээрийн даацаас хэтэрсэн малтай болсон нь гарцаагүй.

Мал аж ахуй эрхэлдэг олон хүн зах зээлд ойртож амьдралаа өөд татах, зарим хэсэг нь хулгай дээрмээс зугтаж зах хягаазрын нутгаас малаа тууж томхон хотуудад ойр газарт нүүдэллэн суурьшиж байна. Зах хязгаарын нутаг бэлчээр орхигдож, Төв, Сэлэнгэ, Булган зэрэг аймгийн нутагт бэлчээр талхлагдан, өвс ургамалын бүтэц өөрчлөгдөх, шим тэжээл нь доройтож байгаа нь аюултай. Төв, Сэлэнгэ аймгийн малчид бэлчээрээс мал тарга хүч авах нь эрс муудсан тухай ярьж байна.

Бэлчээрийг хамгаалж сэргээх тодорхой ажил зохиовол мал сүргийг төрийн хамгаалалтад байлгах тухай Үндсэн хуулийн заалтыг хэрэгжүүлэх бодит ажил болно. Бэлчээрээ хамгаалж сэргээе гэвэл мал бэлтгэлийн системтэй, малчдыг хоршоололтой болгох, махыг экспортод гаргах, үндсэн сүргийн малын чанарыг сайжруулах зэрэг дээр дурьдсан саналыг анхаарч хэрэгжүүлэх зайлшгүй шаардлагатай.

6. Төр засгийн бодлого зохицуулалт, зохион байгуулах ажил Монголд зах зээлийн эдийн засгийг зүгшрүүлэхэд зайлшгүй.

Монгол улсын мал аж ахуйд бэлчээрийн маллагаа зайлшгүй. Тэжээвэр малтай суурьшсан хэсэг буй болгож өргөжүүлж болно. Гэвч нэг биш зуунд манай бэлчээрийн мал аж ахуй эрхэлдэг заншил уламжлагдан үлдэх нь эдийн засгийн болоод бусад шалтгаанаар зайлшгүй.

КЮ: За, сонирхолтой яриа ярьж өгсөн танд баярлалаа.

Д С: Зүгээр.